

T.C.
BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI TİCARET ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI TİCARET VE PAZARLAMA
YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

COVID-19 VE TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ

HAZIRLAYAN

ÖZGÜRCAN ÇULAK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ANKARA – 2021

T.C.
BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI TİCARET ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI TİCARET VE PAZARLAMA
YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

COVID-19 VE TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ

HAZIRLAYAN

ÖZGÜRCAN ÇULAK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Bahar ARAZ

ANKARA – 2021

BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

Tarih: 09/01/2021

Öğrencinin Adı, Soyadı: Özgürcañ ÇULAK

Öğrencinin Numarası: 21910547

Anabilim Dalı: Uluslararası Ticaret

Programı: Uluslararası Ticaret ve Pazarlama

Danışmanın Unvanı/Adı, Soyadı: Doç.Dr. Bahar ARAZ

Tez Başlığı: COVID-19 VE TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ

Yukarıda başlığı belirtilen Yüksek Lisans tez çalışmamın; Giriş, Ana Bölümler ve Sonuç Bölümünden oluşan, toplam 56 sayfalık kısmına ilişkin, 09/01/2021 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından TURNITIN adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 13'tür. Uygulanan filtrelemeler:

1. Kaynakça hariç
2. Alıntılar hariç
3. Beş (5) kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

“Başkent Üniversitesi Enstitüleri Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Usul ve Esaslarını” inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Öğrenci İmzası:

ONAY

Tarih: 09/01/2021

Öğrenci Danışmanı: Doç.Dr. Bahar ARAZ

İmza:

ÖZET

Bu çalışma, içinde bulunulan zaman diliminde dünya halkları ve ekonomileri üzerinde benzeri görülmemiş bir etkide bulunan pandemi sürecinin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerini ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Süreç içerisinde yaşanan ekonomik ve sosyal kayıpların ortaya konulması ile sürecin daha iyi anlaşılabilmesi düşünülmektedir. İçinden geçilen zaman dilimindeki etkilerin incelenmesi ile elde edilecek bulgular, sürecin etkilerinin giderilmesine yönelik çözüm önerilerinin ortaya konması amacıyla kullanılacaktır. Ayrıca bulgulardan elde edilen sonuçlar henüz ne zaman biteceği belli olmayan bu krizin, tamamen bittikten sonraki etkilerinin tahmin edilebilmesi için de kullanılacaktır. Süreç sonrası alınacak önlemler verilerle oluşturulan grafiklerin karşılaştırılmasıyla elde edilecek çıkarımlar vasıtasıyla ortaya konulacaktır.

Dünya birçok ekonomik ve sosyal kriz yaşamıştır ancak bu krizin diğerlerinden farkı bir sağlık krizi olarak başlayıp ekonomik kriz niteliğini kazanmış olmasıdır. Bununla beraber bir başka farkı ise yarattığı panik havasının oldukça büyük olmasıdır. Bu gerekçe ile içinden geçilen zaman diliminin hem sosyal hem de ekonomik anlamda çok iyi analiz edilmesi ve anlaşılması gerekmektedir. Bu krizin yapısının ve etkilerinin anlaşılabilmesi daha sonra ortaya çıkması muhtemel benzer durumlar için senaryolar ve projeksiyonlar hazırlanabilmesinde oldukça faydalı olacaktır.

Bu krizin ortaya çıkardığı önemli bir gerçek, acil durum senaryolarının en kötü zaman dilimlerini konu alabilecek seviyede geliştirilmiş olması zorunluluğudur.

Anahtar Kelimeler: İhracat, Pandemi, Ekonomi

ABSTRACT

This study, in the current time zone in an unprecedented impact on the economies and global communities, is examined in order to reveal the effects on the economy during the pandemic process in Turkey. It is thought that the process can be understood better by revealing the socio-economic losses experiences in the process. The indications, which will be obtained by examining the effects of the time period, will be used to put forward solutions to eliminate the effects of the process. In addition, the results obtained from the indications will be used to predict the effects of after this crisis completely over, whose end date is not yet known. The measures to be taken after the process will also be revealed by the inferences to be obtained from these indications and results.

The world has experienced many economic and social crises but the difference of this crisis from the others is that this crisis begins as healthy crisis but it has been turning to economic crises with time and the panic atmosphere is getting quite large. For this reason, the current time period should be analyzed and understood very well both in social and economic terms. Understanding the structure and effects of this crisis will be very useful in preparing scenarios and projections for similar situations that may come out later.

An important fact finds out by this crisis is emergency scenarios must be developed at a level that can address the worst time frames.

Key Words: Export, Pandemic, Economy

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER	iii
TABLolar LİSTESİ.....	iv
ŞEKİLLER LİSTESİ	v
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ.....	vi
GİRİŞ	1
1. BİRİNCİ BÖLÜM.....	3
1.1. Amaç, Kapsam ve Sınırlılıklar.....	3
1.2. Çalışmanın Yöntemi.....	4
2. İKİNCİ BÖLÜM.....	5
TEORİK ÇERÇEVE.....	5
2.1. Dünya Ekonomisine Genel Bir Bakış	6
2.1.1. Genel Olarak Dünya Ekonomisi.....	6
2.1.2. Kuramsal Çerçeve: Pandemi Sürecine İlişkin Yapılan Çalışmalar	10
2.2. Genel Olarak Türkiye Ekonomisi	20
2.2.1. Türkiye Ekonomisine Yönelik Yapılan Çalışmalar.....	28
3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	33
3.1. Karşılaştırmalı Analiz.....	33
3.1.1. İthalat ve İhracat Miktar Endeksi Analizi	33
3.1.2. Dünya Ticaret Hacmi Analizi.....	35
3.1.3. İhracat ve Vaka sayıları Arasındaki İlişki.....	37
3.1.4. Türk İhracatı Trend Analizi.....	38
3.1.5. GSYİH Analizi	46
3.1.6. Ülkelere Göre İhracat Analizi	49
3.1.7. Mevsim Etkilerinden Arındırılmış İşgücü İstatistikleri	50
3.2. Değerlendirme.....	51
4. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	53
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	53
KAYNAKÇA	57

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 3.1 Yıllar Bazlı İhracat ve İthalat Endeksleri Ortalaması	34
Tablo 3.2 2015-2020 Dünya Ticaret Hacmi.....	36
Tablo 3.3 İhracat ve Vaka sayıları	38
Tablo 3.4 Yıllara ve Ekonomik Gruplara Göre İhracat Kalemleri (Kaynak: TÜİK)	42
Tablo 3.5 IMF GSYİH Gerçekleşenler ve Tahminler	47
Tablo 3.6 Ülkelere Göre İhracat (Kaynak:TÜİK)	50
Tablo 3.7 Mevsim Etkilerinden Arındırılmış İşgücü İstatistikleri.....	51
Tablo 3.8 Posta veya İnternet Yoluyla Perakende Satış Hacim İndeksi (% değişim 2010 =100)	52
Tablo 4.1 Kamu Net Borç Stoku GSYİH Oranı.....	53
Tablo 4.2 Genel Bütçe Harcamaları 2019-2020 Karşılaştırma	54

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2.1 Dünya Ekonomisi Büyüme Oranları (Kaynak: Dünya Bankası)	9
Şekil 3.1 Yıllara Göre Dış Ticaret Miktar Endeksi (Kaynak:TÜİK)	34
Şekil 3.2 2015-2020 İthalat-İhracat Dengesi (\$) (Kaynak:TÜİK).....	35
Şekil 3.3 2015-2019 Dünya Ticaret Hacmi (Kaynak:WTO)	36
Şekil 3.4 Türkiye Ekonomisi İhracatı ve Vaka Sayıları (Kaynak: TÜİK ve WHO)	37
Şekil 3.5 Türk İhracatı Trend Analizi Modele Giren/Çıkan değişkenler.....	39
Şekil 3.6 Model Özeti	39
Şekil 3.7 Model ANOVA Tablosu	40
Şekil 3.8 Model Katsayıları.....	40
Şekil 3.9 Trend Analizi	41
Şekil 3.10 2020 Aylar Bazlı İhracat (Kaynak:TÜİK).....	44
Şekil 3.11 2019 Yılı Aylar Bazlı İhracat (Kaynak:TÜİK).....	45
Şekil 3.12 Yıllar Bazlı Toplam İhracat	46
Şekil 3.13 Türkiye Ekonomisi GSYİH (IMF Tahminleri İle Birlikte) (Kaynak: TÜİK ve IMF)	48

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

COVID-19	CoronaVirus Disease-19
GSYİH	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
IMF	International Monetary Fund
OECD	Organisation for Economic Co-Operation And Development
(SITC)	Standart International Trade Classification
SPSS	Statistical Package for the Social Sciences
T.C.	Türkiye Cumhuriyeti
VB.	Ve Benzeri
V.D.	Ve Diğerleri
WHO	World Health Organization
WTO	World Trade Organization

GİRİŞ

İçinde bulunulan zaman diliminde, ikinci bir tepe noktasına ulaşması beklenen pandemi süreci 2019 yılının son ayında Çin’de ortaya çıkan ilk vaka ile gündeme geldi. Başlangıçta Çin’de yaşanan ve sadece bu ülkenin bir iç problemi olarak görülen salgın Dünya Sağlık Örgütü’nün pandemi ilanı ile birlikte tüm dünya ülkelerinin sorunu haline geldi.

Kuzey Kore ve Türkmenistan ile birlikte, birkaç ada ülkesi hariç¹ tüm dünya ülkelerini bugüne kadar eşi görülmemiş bir şekilde etkileyen salgın kaynaklı kriz, alışlagelmiş tüm normları değişikliğe ve hatta yok olmaya zorlayarak “normal” kavramını yeniden tanımlayarak hayatımıza ‘yeni normal’ gibi bir kavramın girmesine neden oldu.

Pandemi ilanının hemen sonrasında başlayan panik tüm dünyayı etkisi altına alarak, politika yapıcıların alacakları önlemler konusunda kararsızlığa ve politikaların uygulanmasında gecikmelerin yaşanmasına neden oldu. Bu durum, krizin boyutunun tahmin edilemeyecek bir duruma gelmesini sağlayarak etkisini daha da arttırdı. Bir taraftan çeşitli kısıtlamalar getirilirken, bir taraftan da ekonominin mevcut durumunun korunmasına çalışıldı. Ancak, bugüne kadar hayata geçirilen tüm uygulamalar sorunun çözümüne yönelik sadece kısa vadeli önerilerden ibaret olmaktadır. Mevcut uygulamalar aynı zamanda bütçe yükünü arttırdı daha da önemlisi makro düzeyde halk sağlığının korunması için yapılan harcamalar hayata geçirilen önlemleri göz ardı eden çeşitli kitleler tarafından etkisiz kılındı. Türkiye’de basından takip edildiği üzere hali hazırda uygulamada olan çeşitli kural ve kısıtlara uymayanlara ilişkin haberler yayınlanmaktadır (maske takmayanlar, sokağa çıkış yasağında yakalananlar vb.).

2008 yılında meydana gelen ve aşırı değerlenmiş konut stoku sebebiyle ortaya çıkan finansal krizin artçı şokları dünya çapında ve Türkiye de devam etmekteydi. Bununla beraber 2018 döviz kuru etkileri ile Türkiye de meydana gelen krizin etkileri giderilmeye çalışılmaktadır. Böylesi bir konjonktürde aniden ortaya çıkan krizin özellikle Türkiye

¹ Tuvalu, Cook Adaları, Mikronezya, Nauru, Kiribati, Niue, Palau, Pitcairn, Tokelau, Tonga, Saint Helena, Samoa ve Amerikan Samoa adaları

ekonomisi gibi gelişmekte olan ekonomileri daha da ağır şekilde etkilediği söylenebilir (Adıgüzel, 2020).

Bu alışma, Türkiye ekonomisinin pandemi sürecinde neler yaşadığını ortaya koymak kayıplarını daha iyi anlamak ve sürecin devamında ve sonrasında ne tür politikaların hayata geçirilmesi gerektiğine dair bir takım politika önerilerinde bulunabilmeyi amaçlamaktadır. Bunun için makro seviyede, dünya ticaret hacmi, ihracat ve ithalat miktar endeksleri, Türkiye genelinde gerçekleşen vaka sayıları, ekonomik gruplara göre ihracat kalemleri, GSYİH, mevsim etkisinden arındırılmış işgücü istatistikleri, perakende satış hacim indeksi, kamu net borç stoku ve genel bütçe harcamaları verileri incelenecektir. İncelenecek bu veriler aracılığıyla krizin yansımalarının neler olduğu belirlenmeye çalışılacaktır. Sonuç ve öneriler kısmında ise bu bulgulardan çıkarılan sonuçlar ile çözüme ilişkin politika önerilerinde bulunulacaktır.

1. BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. Amaç, Kapsam ve Sınırlılıklar

Bu çalışmanın amacı, içinde bulunulan pandemi sürecinin Türkiye ekonomisine etkilerinin dış ticaret verileri üzerinden anlaşılabilmesi ve etkiler anlaşıldıktan sonra negatif etkilerin giderilebilmesi için politika önerilerinde bulunmaktır. Politika önerilerinin süreç sonrasına da etki edebilecek nitelikte olması nedeniyle, Türkiye ekonomisinin sürecin ortaya çıktığı zaman dilimine kadar olan ve süreç tarafından belirlenen genel eğiliminin anlaşılabilmesi amacıyla dünya ekonomisi büyüme oranları 1961 yılından 2018 yılına kadar incelendi². Daha sonra 2015-2019 yılları arasındaki ihracat ve ithalat endeksleri ortalaması incelendi. Ek olarak, 2015-2020 ihracat ithalat dengesi incelendi. 2015-2019 yılları arasında gerçekleşen dünya ticaret hacmi incelendi. 1990-2019 yılları arasında gerçekleşen dünya ticareti ve Türkiye ihracatı regresyon analizi ile ilişkilendirildi. 2020 yılının ilgili aylarında gerçekleşen ihracat rakamları ve vaka sayıları arasında ilişki kurulmaya çalışıldı. Daha sonra Türk ihracatının trend analizi gerçekleştirildi.

Toplam zararın ne olabileceğine ilişkin bir fikir edinebilmek için önemli bir makro veri olan GSYİH, IMF tahminleri ile birlikte incelenerek pandemi sürecinin geleceğe yönelik etkileri araştırıldı. Ekonomik gruplara göre ihracat 2015 ve 2020 yılları arasında ve ülkelere göre ihracat 2019 ve 2020 yılları karşılaştırmalı olarak incelendi.

Corona Virus Disease-19 pandemisinin (COVID-19) tüm dünya ekonomilerine etkileri sürecin başlamasının hemen ardından ve sonrasında yapılan çalışmalarla anlaşılmaya çalışıldı. Bu konuda yapılan çalışmalar, bu çalışmanın literatür kısmını özetleyen kuramsal çerçeve ve pandemi sürecine ilişkin yapılan çalışmalar ve Türkiye’de yapılan çalışmalar başlıkları altında ele alındı.

TÜİK, International Monetary Fund (IMF), World Trade Organization (WTO) ve World Health Organization (WHO) verilerinin karşılıklı yorumlanması ile Türkiye ekonomisinin süreçten ne kadar etkilendiğinin anlaşılabilmesi mümkün olabilecektir.

² Orijinal veri tabanında veri seti 2018 yılına kadar bulunmaktadır.

Türkiye ekonomisinin, Organisation for Economic Co-Operation And Development (OECD) içerisinde yer alan bir ülkenin ekonomisi olması sebebiyle dünya ekonomisinden bağımsız olarak yorumlanamayacağı düşünülmektedir. Ayrıca son dönemde ortaya çıkan pandemi çok önemli bir kavramın yeniden tartışılmasına yol açmıştır. Dünya öylesine bütünleşmiş bir sisteme sahiptir ki artık dünyanın herhangi bir yerinde gerçekleşen bir olayın dünyanın başka bir yerinde görülme hızı inanılmaz boyutlardadır³. Küreselleşmenin en önemli unsuru olan ticaret ve turizm faaliyetleri iletişim teknolojisinin de gelişmesiyle küreselleşme eğilimini ve etkinliğini hızlandırmaktadırlar. Online alışveriş siteleri cep telefonlarından ulaşılabilir alışveriş merkezleri olmuşlardır. Bu bağlamda, dünya, özellikle salgın döneminde ülkeler bazında birlikte hareket etmenin ne kadar önemli ve gerekli olduğunu anlamalıdır.

1.2. Çalışmanın Yöntemi

Dünyanın küreselleşme sürecinin ivme kazandığı son yıllarda birçok uluslararası organizasyonlar ve örgütler istatistik veri tabanları tutmaktadırlar. Türkiye için görevli kurum TÜİK birçok konuda istatistik veri tabanlarına sahiptir. Bunun yanı sıra WTO, WHO ve IMF gibi organizasyonların da veri tabanları mevcut bulunmaktadır. Ayrıca bilimsel araştırmalarda kullanılmak üzere ücret karşılığı ulaşılabilir veri tabanları da mevcuttur örneğin⁴ ücret karşılığı çok çeşitli istatistik veri tabanlarını kullanıma sunabilmektedir.

Bu çalışmada, alınan veri setleri kullanılarak aylar ve yıllar bazlı karşılaştırılmalı grafikler hazırlanıp bu grafikler üzerinden yorumlarda bulunulacak ve çıkarımlar yapılmaya çalışılacaktır.

³ ABD’de ortaya çıkan krizin dünya ölçeğinde yayılması, Asya kaplanları krizi, vb.

⁴www.stata.com

2. İKİNCİ BÖLÜM

TEORİK ÇERÇEVE

Yapılacak analizlerin amacı: İçinde bulunulan sürecin etki ve etkileşimlerinin anlaşılabilir kılınabilmesidir. Sürece bireysel tepkilerin veya hükümetler bazında verilecek tepkilerin sağlıklı bir şekilde gerçekleşebilmesi sürecin iyi analiz edilebilmesiyle mümkün olabilmektedir.

Ekonomi insan unsuruna bağlı olarak faaliyetlerini devam ettiren bir bilimdir. Bu bağlamda karşılıklı etkileşim teknoloji ne kadar gelişirse gelişsin kaçınılmaz bir durumdur. İleri teknoloji ürünü fabrika veya imalathaneler malı üretirken belirli nitelik seviyelerine sahip elemanları istihdam etmektedirler. Üretilen mal veya hizmetler insan faktörü sayesinde piyasaya arz edilmekte ve pazarlanmaktadır. Dolayısıyla öncelikle insan sağlığının süreç içerisinde korunması gerekmektedir. Hatta beden sağlığından öte akıl ve ruh sağlığının da dengede tutulması gereken bir süreç varlığını devam ettirmektedir. Sürecin bitim tarihi belli değildir. Bu bağlamda kamu eliyle veya bireysel olarak alınan tedbirlere katı bir riayet gerekliliği zorunlu olarak görülmektedir.

İnsan faktörünü en önemli bileşen olarak kullanan ekonomik aktiviteler dünya üzerinde mevcudiyetini sürdüren insanoğlunun hayatının devamının ve belirli kalitelerde yaşamının önemli unsuru olarak devam ettirilmek zorundadır. Bu sebeple de süreç ekonomideki etkilerinin derin analizlerle anlaşılabilmesi gereken bir süreçtir. Mevcut durumdaki panik havasının geleceğe dair net bir bakış açısı yakalamayı zorlaştırdığı kesin olarak bilinmekle beraber yine de kriz ortamında akliselim düşünce yapısını muhafaza ederek analizler yapılmalı senaryolar ve projeksiyonlar üretilmelidir. Bu ve benzeri çalışmaların süreç içi ve sonrasında yeni normalden eski normallere dönüş sürecini hızlandıracağı düşünülmektedir.

İzleyen bölümde çalışmanın yöntemine ilişkin bilgi verilecektir. Çalışmanın yönteminin pozitif sonuçlar alabilmek için bilimsel bir sistematik izlemesi gerektiği düşünülmektedir.

2.1. Dünya Ekonomisine Genel Bir Bakış

Bu kısımda, genelden özele doğru gidilerek önce dünya ekonomisinin içerisinde bulunduğu durum anlaşılmaya çalışılacaktır. Pandemi sürecinin dünya ekonomisine etkilerinin daha anlaşılabilir kılınabilmesi için pandemi öncesi dünya ekonomisinin ne durumda olduğu ortaya konularak, pandeminin etkilerinin boyutu daha iyi anlaşılabilecektir. Genel olarak dünya ekonomisi ile ilgili bir fikir edinildikten sonra pandeminin etkileri üzerine yapılan çalışmalar ortaya konularak, bu konudaki literatür anlaşılmaya çalışılacaktır.

2.1.1. Genel Olarak Dünya Ekonomisi

Dünya ekonomisi özellikle 2000’li yıllardan sonra hızlı bir küreselleşme eğilimine sahip olmuştur (Karakaş ve Adak, 2020). İletişim sistemlerinin hızlı gelişiminin küreselleşmeye katkısı oldukça yüksek olduğu düşünülmektedir. Ülkelerin dış dünya ile yapmış oldukları finansal veya doğrudan yatırımlar yani küresel ekonomi, farklı ülkelerin ekonomilerine sermaye akımları yaratmaktadır. Ülkelere giren sermaye akımları olduğu kadar çıkan sermaye akımları da olmaktadır ve buna net sermaye adı verilmektedir (Karakaş ve Adak 2020). Ancak gelişmekte olan ekonomilere yönelen sermaye akımları, gelişmiş ekonomilere oranla çok şiddetli dalgalanmalara sebep olabilmektedir. Bu sebeple sermayenin kaynak ülkesinde veya güçlü ekonomilerden birisinde çıkabilecek bir kriz dünyayı etkileyebilmektedir. Çünkü net sermaye akımlarında yaşanan dalgalanmalar ve küresel ekonomide yaşanan dalgalanmalar aynı zaman aralıklarında gerçekleşmektedir (Karakaş ve Adak, 2020).

IMF’nin 2011 de yayınladığı rapora (World Economic Outlook: Tensions from the two-speed recovery) göre küresel ölçekte gerçekleşen krizlerin üç ana nedeni bulunmaktadır. Bunlar; küresel faiz oranları, küresel finansal risk yapısının genel durumu, ABD’nin yerel para politikalarının ortaya çıkardığı sonuçlar olarak sayılmaktadır.

Dünya ekonomisinin pandemi sürecinin ortaya çıkardığı ve sağlık gerekçesi ile başlayıp tüm sosyoekonomik yapıyı derinden etkileyen krizden önce yaşadığı bu ölçekte bir kriz 2008 küresel ekonomik krizidir. Göçer’e (2013) göre kriz mekanizmasının başlangıcı FED’in 2001 yılında ekonomide durgunluğu giderebilmek için faiz oranlarını düşürmesidir. Haziran 2003’te son 45 yılın en düşük seviyesine inmiştir. Faizlerin gayrimenkul fiyat artışlarının altına düşmesi gayrimenkul yatırımını kazançlı hale sokmuş

ve hem yatırımcılar hem de spekülörler bu piyasaya yönelmişlerdir. Alım gücü yeterli olmayanlar da bu konuda cesaretlenmiş ve bankalarda ellerindeki nakdi ödeme gücüne bakmaksızın dağıtmaya başlamışlardır. 2006 yılında yükselen faiz oranları konut fiyatlarının düşmesine yol açmıştır. Artan faiz oranları bankalar tarafından ya kredi kullananlara yansıtılmış ya da ek teminatlar veya zamanından önce kredilerin geri çağrılmalarına yol açmıştır. Kredi borcunu ödeyemeyenler konutlarını satışa çıkardılar ve daha da bollaşan konut arzı fiyatları iyice düşürdü.

Sonuç olarak Fannie Mae ve Freddie Mac'a, el konuldu. 11 Eylül'de Lehman Brothers iflasın eşiğine geldi ve çok fazla toksik mali varlığa (sorunlu krediye) sahip olduğu gerekçesiyle, FED tarafından kurtarılamayarak 15 Eylül'de iflas etti (Palacioğlu, 2013).

Kriz sonrasında Avrupa'ya ulaştı çünkü Amerikan bankalarının türev ürünleri Avrupa bankaları tarafından alınıp satılıyordu. Gelişmekte olan ülkeler ise sermaye hareketleri ve ihracat kanalları vasıtasıyla krizden etkilendiler (OECD-Globalisation and Emerging Economies, 2009). Paranın kaynak ülkesinde sorun çıktığında gelişmekte olan ülkelerin bundan etkileneceğini düşünen sermaye sahipleri hızlı bir şekilde ülke dışına çıktılar. Kibritçiöğlu'na (2010) göre AB ülkelerindeki ekonomik daralmadan kaynaklanan ihracat düşüklüğü ve uluslararası finansman zorlukları nedeniyle, Türkiye ekonomisi de küresel krizden hızla ve derinden etkilenmiştir.

2008 küresel finans krizinin etkileri hale sürmektedir (Alagöz ve Ceylan, 2015). Kriz sonrası dönemde ise tüm dünya ekonomilerinde bir güven bunalımı, işsizlik, dış ticaret ve kişi başı GSYH gibi reel ekonomik göstergelerde var olan olumlu trendin kırılmasına yol açtı. Ülkeler arası ekonomik ilişkilerin teknoloji sayesinde hızla artması ile oluşan pozitif konjonktür, aynı şekilde ülke ekonomilerini olumsuz biçimde etkiledi ve ihracat ve ithalatta önemli düşüşler meydana geldi (Alagöz ve Ceylan, 2015). 2009 yılında ABD, Almanya, Brezilya, Çin, Fransa, İngiltere, Japonya, Meksika ve Türkiye gibi dünya ekonomisinde üst sıralarda yer alan ülkelerde ihracat artışları %-8 ile %-16 arasında gerçekleşti (Alagöz ve Ceylan, 2015). Bunun tek istisnası %5,54 ile Hindistan olmuştur. Belirtilen ülkelerde yine Hindistan hariç (%7,64) ithalat artış hızı %-9 ile -21 arasında gerçekleşmiştir.

Kriz sonrası dönemde 2010 yılında dünya çapında gerçekleşen ekonomik büyüme yaşanan resesyona kıyasla çok başarılı olamadı. 2011 yılında AB'nin kendi içinde yaşadığı

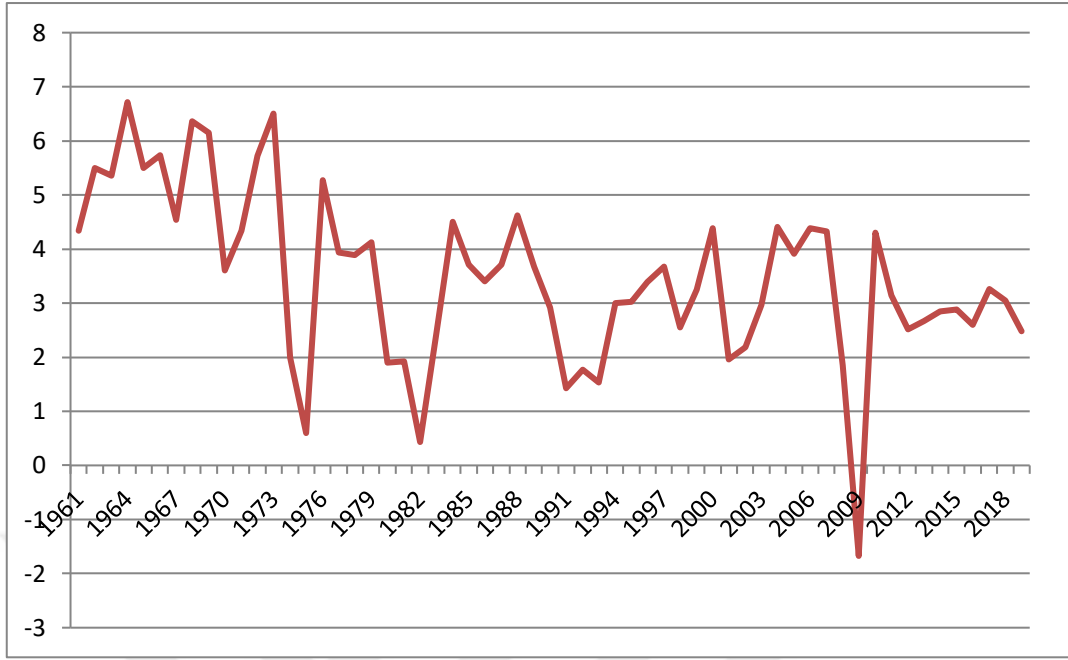
yapısal kaynaklı Euro krizi ve bunun 2012 yılına yansımaları, dünya ekonomisinin büyüme hızına negatif etkilerde bulunmuştur (Şanlıoğlu, 2016). AB'nin hala atlatamadığı bir krizi vardır ve 2013 yılı son aylarında Ukrayna'da yaşanan iç karışıklıklar ortaya çıkmıştır. 2014 yılına girişte dünya ekonomisi gerek AB ülkelerinin krizi hala atlatamaması gerekse Rusya ve Ukrayna arasındaki sorunlar yüzünden iyi zamanlar geçirmemektedir. 2014 yılında Rusya, Kırım'ı ilhakının bedelini petrolün varil başı fiyatının düşmesi ve ciddi ekonomik kriz riski ile karşı karşıya kalarak ödemiştir (Karabulut, 2019). Ekonomik kriz Rusya ekonomisini büyümedeki gerilemesinin devam etmesine sebep oldu ve 2015 yılında ekonomisi %2,8 küçüldü (Şanlıoğlu, 2016). 2016 yılı nispeten toparlanmanın başladığı bir yıl oldu.

Çetiner ve Sever'e göre (2019) 2017 yılına gelindiğinde dünya ekonomisi iyi bir trend yakaladı. %5,2 oranında artan ticaret uzun zamandır %3'lük zinciri kırdı. Ticaret hacmindeki artış petrol ve hammadde fiyatlarında artışa yol açtı. 2018'in ilk yarısında da artış devam etti. Ancak yılın ikinci yarısında emtia fiyatlarında dünya ticaret hacmindeki azalışa bağlı azalışlar yaşandı. Çin ekonomisinde gerçekleşen hızlı yavaşlama emtia fiyatları üzerinde bir baskı oluşturdu. 2018 Haziranında başlayan Çin - ABD Tarife savaşı 2019 yılında dünya ekonomisinin daha da küçülmesine sebep oldu.

Dünya ekonomisi tüm bu yaşananlar ile 2020 yılına girdi. Ancak Mart ayında ilan edilen pandemi tüm ekonomileri hazırlıksız yakaladı. Büyüme hızları üzerinden kısa bir değerlendirme yapılacak olursa; Dünya ekonomisi 2004 yılı (%4,407) sonrası 2005 yılındaki düşmeye rağmen büyüme bazında yakalamış olduğu yükseliş trendini 2008 yılındaki (%1,853) geniş çaplı ekonomik kriz sebebiyle kaybetmiştir. 2009 yılında gerçekleşen negatif büyüme (%-1,674) ve sonrası 2010 yılı (%4,301) kriz yaralarını sarma çabası sonuç vermemiş, 2011 yılından itibaren (%3,14) 2017 yılına kadar 2 puan civarlarında bir büyüme gözlemlenmiştir. 2017 ve 2018 yıllarındaki sırasıyla %3,262 ve %3,042 puanlık büyümeler de 2008 krizinin atlatılamadığının göstergesi olarak tarihe geçmiştir. Yine de 2011 yılından sonraki en yüksek değerine ulaştığı da göz ardı edilmemelidir. 2019 yılı büyümenin gerilemesinin devam ettiği yıl olarak %2,475 puan olarak gerçekleşmiştir⁵. 2020 yılı için ise beklenti %-4,9 olarak gerçekleşeceği yönündedir⁶. Şekil 2.1 dünya ekonomisinin büyüme oranlarını belirtmektedir.

⁵<https://data.worldbank.org>

⁶<https://www.imf.org>

Şekil 2.1 Dünya Ekonomisi Büyüme Oranları (Kaynak: Dünya Bankası)

Pandemi kaynaklı kriz konjonktürünün başladığı zaman dilimine kadar olan dünya makro ekonomisi 1960'lı yıllardan bu yana devam eden inişli çıkışlı bir trende sahiptir. Özellikle 2000 sonrası belli zaman dilimlerinde yaşanan krizlerin varlığı yukarıdaki grafikte büyüme hızlarının seyrinde çok net bir şekilde görülmektedir. Pandemi öncesi iyimser olan büyüme tahminleri pandeminin olumsuz etkisiyle tüm dünya ekonomileri için büyümenin negatif bir seyri izleyeceği çok net şekilde anlaşılmaktadır.

Dünya ekonomisi kısaca belirtildiği gibi 2000 yılı sonrası piyasaların durgunluğunun giderilmesi için FED'in faizleri düşürme kararından 2003 yılına kadar nakit bolluğu yaşayan bir sektör haline gelen gayrimenkule yatırım yapmış ve o günden içinde bulunulan zaman dilimine kadar etkilerini az da olsa devam ettirmiştir. Geçmişte kalan zaman diliminde art arda yaşanan Euro krizi ve petrolün fiyatının düşmesine ilişkin bir kriz bulunmaktadır. Genel anlamda dünya ekonomisinin 2000 sonrası özellikle 2000'li yılların sonlarından sonra çok iyi durumda olmadığı gözlemlenmektedir. Dünya 2019 yılında da gerileyen bir ekonomiye sahip olarak 2020 yılına girmiş ve ilk çeyreğin sonunda pandemi kaynaklı kriz ile karşı karşıya kalmıştır. Sürecin başlangıçta yaşattığı şokun hemen sonrasında krize ilişkin tüm disiplinler çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. İzleyen kısımda sürecin yapısını çözümlemeye ve politika yapıcılara yol göstermeye yönelik ve bu çalışma kapsamında olduğu düşünülen çalışmalara yer verilmektedir.

2.1.2. Kuramsal Çerçeve: Pandemi Sürecine İlişkin Yapılan Çalışmalar

Dünya ekonomisi henüz peş peşe gelen şokları atlatamamışken Aralık 2019'da ortaya çıkan salgın tüm dünya ekonomilerini aniden çaresiz durumda bıraktığı gibi Türkiye ekonomisi üzerinde de aynı etkiyi yaratmıştır. Aralık 2019'dan bu yana ilk şok atlatılır atlatılmaz salgının sosyal ve ekonomik yaşama etkileri üzerine yapılan çalışmalar bu konuda literatüre önemli katkı sağlayacaktır. Bu çalışmalar kapsamında veya çalışmalardan bağımsız olarak tüm ülkelerin, salgınla mücadele konusunda birtakım önlemleri hayata geçirdikleri görülmektedir. Bu önlemler arasında, finansman kolaylıkları, işsizlik ödemeleri veya piyasaların canlı tutulmasına yönelik kamu harcamaları sayılabilir. Örneğin, Türkiye ekonomisi piyasalarını canlı tutabilmek ve mevcut gayrimenkul stoklarını eritebilmek veya bunları nakde dönüştürebilmek için konut kredi faizlerini kamu bankaları aracılığıyla oldukça düşük düzeyde tutmuş ve vadelerini uzatmıştır.

CoronaVirus Disease-19 (COVID-19) salgınının etkilerini tahmin edebilmek veya anlayabilmek için birçok çalışmanın şimdiden literatürde yer aldığını söyleyebiliriz. Yapılan çalışmaların çoğu, son yıllarda gerileme eğilimine sahip dünya ekonomisinin çeşitli senaryolar altında incelenmesinden ibarettir. Çalışmalarda çoğunlukla, çok değişkenli modeller kullanılarak, bu modellerin değişkenler ile ilişkileri çerçevesinde kurgulanması ile pandemi sürecinin etkileri anlaşılmaya çalışılmaktadır. McKibbin ve Fernando (2020; 8-18) Şubat 2020'de yayınladıkları çalışmada yedi farklı senaryo kurgulayarak pandeminin dünya ekonomisi üzerine etkilerini tahmin etmeye çalışmışlardır. Dinamik stokastik bir model aracılığıyla yapılan çalışma, farklı yayılma, ölümcül vaka ve ölüm oranlarını baz alan senaryolar içermektedir. Yaptıkları çalışmada, yaşanması muhtemel işgücü, Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (GSYİH) kayıplarını, risk primi artışlarını, üretim maliyetini artışlarını, tüketim talebindeki değişimi ve devlet harcamalarındaki artışı tahmin etmeye çalışmışlardır.

Çalışmada geliştirdikleri çoklu ülke modeli ile Covid-19'un etkilerini araştıran çoklu ülke modeli geliştirilmiştir. Model temelde COVID-19'un eşik etkisini⁷ araştırmaktadır. Faiz oranlarının salgından nasıl etkileneceğinin anlaşılmaya çalışıldığı modelin sonuçlarına göre, gelişmiş ekonomiler için tahmini eşik seviyesi, gelişmekte olan piyasalar için elde edilen 0,129'luk faiz artışı tahminin biraz üzerinde, çeyrek başına 0,156 seviyesinde bir artış gerçekleşeceği ortaya konulmuştur. Küresel oynaklık eşiği değişkeni, örneklemdeki

⁷ Eşik etkisi: durum veya sistemin değişmesi sonucunda iktisadi politikalarındaki değişimin ekonomide ortaya çıkardığı etkiler.

19 gelişmiş ekonomiden 15'inde (vakaların %80'i) ve 14 gelişmekte olan ekonomiden dördünde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bununla birlikte, eşik etkileri tüm gelişmiş ekonomilerde ve gelişmekte olan üç ülke dışında tüm ekonomilerde olumsuzdur. Dahası, analizi 1990'dan daha kısa bir örnekle yeniden çalıştırdığımızda bu sonuçlar daha güçlü hale gelmektedir (Chudik ve diğerleri, 2020).

Ozili ve Thankom (2020) pandeminin etkileri üzerine yaptıkları çalışmada, bir sağlık krizinin nasıl ekonomik krize dönüştüğünü belirtirken, Nisan 2020'nin gerçek zamanlı verilerini kullanarak kısıtlayıcı önlemleri, para ve maliye politikalarını ve halk sağlığına ilişkin nelerin yapılabileceğini uyguladıkları modelde ortaya koyarlar. Tüm bu tedbirlerin, sürece nasıl uyumlu hale getirildiğini inceleyerek, sağlık krizinden ekonomik krize dönüşüm sürecini detaylı bir şekilde açıklamaktadırlar. Model çok değişkenli bir yapı içermektedir. Model değişkenleri şu şekilde belirtilmektedir: Açıklayıcı değişkenler: sosyal mesafe uygulaması (karantina günleri, SDL); uluslararası hareket kısıtlamaları (RIM); uluslararası seyahat kısıtlamaları (IR). Aynı zamanda para politikası kararları da denklemde yer almaktadır para politikası oranları (MP); mali politika harcamaları (FP) ve doğrulanmış COVID-19 vaka sayıları (CC). FP ve CC'nin doğal logaritması alınarak veri dağılımında gözlemlenen çarpıklık azaltılmıştır. RIM, IR, MP, FP ve CC değişkenleri için veriler "Oxford COVID-19 Government Response Tracker (OxCGRT) veritabanından" elde edilmiştir. OxCGRT, salgın sırasında hükümetlerin politika tepkilerini izleyen yeni bir veritabanıdır. 25 SDL değişkeni şu şekilde kalibre edilmiştir: Karantinanın ilk gününe "1" ikinci gününe "2" beşinci gününe "5" değeri atanmıştır. Veriler panel veri niteliğindedir. (Ozili ve Thankom, 2020).

Model şu şekildedir:

$$EC_{i,t} = c + SDL_{i,t} + RIM_{i,t} + IR_{i,t} + MP_{i,t} + FP_{i,t} + CC_{i,t} + e_{i,t} \dots \dots \dots 1 \quad SM_{i,t} = c + SDL_{i,t} + RIM_{i,t} + IR_{i,t} + MP_{i,t} + FP_{i,t} + CC_{i,t} + e_{i,t} \dots \dots \dots 2$$

Modelde:

EC = genel ekonomik faaliyetlerin seviyesi

SM = borsa değişkenlerinin günlük vektörü: CP, ΔCP, LP ve HP

i = ülke

t = haftanın iş günü olarak belirtilmektedir.

Modelin sonuçları, kapalı kalınan gün sayısının (SDL: number of lockdown days) katsayısının negatif olduğunu ve hisse senedi fiyatlarının açılış ve kapanış değerleri ile ekonomik faaliyetlerin seviyesini önemli ölçüde etkilediğini göstermiştir. İç hareketliliğin kısıtlanması (RIM: restricted internal movement) katsayısı pozitif ve ekonomik faaliyetler (EC: level of general business/economic activities) ve hisse senedi fiyatı değişkenleriyle önemli ölçüde ilişkilidir. Bu durum iç harekete getirilen kısıtlamanın ekonomik faaliyetlerin düzeyi ve kapanış, açılış, en düşük ve en yüksek hisse senedi fiyatı üzerinde olumlu etkisi olduğunu göstermektedir. Uluslararası seyahat kısıtlaması (IR: international travel restrictions) ekonomik faaliyetler (EC) ve tüm hisse senedi fiyatı değişkenleri ile negatif olarak ilişkilidir. Bu durum ekonomik faaliyetlerin düzeyi ve hisse senedi fiyatları üzerindeki olumsuz etkisini göstermektedir. Para politikası oranları (MP: monetary policy rates) katsayısı ekonomik faaliyetler (EC) ve hisse senedi fiyatı değişkenleri ile negatif olarak ilişkilidir. Bu şunu gösterir para politikası kararları iktisadi faaliyetlerin düzeyi ve kapanış, açılış, en düşük ve en yüksek hisse senedi fiyatları üzerinde önemli ve olumsuz bir etkiye sahiptir. Mali politika harcamalarının doğal logaritması (FP: natural logarithm of fiscal policy spending) katsayısı tüm tahminlerde pozitif ve anlamlıdır ve maliye politikası harcamalarının büyüklüğünün hisse senedi fiyatları ve ekonomik faaliyetlerin seviyesi üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu göstermektedir. Doğrulanmış vaka sayılarının doğal logaritması (CC: natural logarithm of the number of confirmed cases) katsayısı negatif ve önemsizdir, bu da teyit edilen vaka sayısının ekonomik faaliyet düzeyi üzerinde önemli bir etkiye sahip olmadığını göstermektedir. Bu çalışmada elde edilen bulgular da ilgili modeli doğrular niteliktedir. Kesim 4.3.1’de gerçekleştirilen trend analizi Nisan ayında (vaka sayısının Türkiye için en yüksek olduğu ay) bir kırılma olduğunu doğrulamıştır. Ancak modelin determinasyon katsayısı %6,8 olarak bulunmuştur. Bu şu anlama gelmektedir; vaka sayılarından kaynaklanan bir değişim olsa bile bu değişim ancak %6,8’lik bir açıklama gücüne sahiptir. Nisan ayı kendi içerisinde vaka sayısının artışı ile birlikte birçok olguyu barındırmaktadır. Tek açıklayıcı değişkenin ayların sıra sayısı olduğu model aşağı doğru kırılmayı belirtmekle birlikte açıklama yüzdesi anlamında kısıtlıdır. Modeldeki değişken sayısı artırılmalı ve model tekrar kurulmalıdır.

Hossein (2020) yapmış olduğu çalışmada paylaşım ekonomisine⁸ değinerek seyahat tarzını istedikleri biçimde yapabilmelerini sağladığını, konaklama hizmetlerini

⁸Paylaşım ekonomisi (SE), gezginlerin seyahatlerini yeni yöntemlerle düzenlemelerine olanak tanıdı. Airbnb üzerinden oda rezervasyonu yapılabilir, Uber'de rezerve edilen bir arabada seyahat edebilir, yerel halkın

kolaylaştırdığını ve fiziksel temas gerektiren bu tür sektörlerin COVID-19'un etkilerini en çok hisseden sektörlerden olduğunu belirtmiştir. Paylaşım ekonomisinin aktörlerinden olan servis sağlayıcılar, müşteriler ve düzenleyici kurumların COVID-19'dan ne kadar etkilendiğini anlamaya çalışan Hossein (2020) bu sektörlerde yer alan aktörlerin süreci nasıl minimum zararla atlatabileceğini ortaya koyduğu modellerle birlikte açıklamaya çalışmıştır.

Bir diğer çalışma ise, küreselleşmenin süreçten nasıl etkilendiğini ortaya koyan bir çalışmadır. Bu çalışmada, COVID-19'unküresel ölçekte sağlık hizmetlerinin hareketliliği, ticaret, seyahat ve en çok etkilenen ülkeler açısından potansiyel etkilerini anlaşılmaya çalışılmıştır (Shresta ve diğerleri, 2020). Küreselleşmenin iki önemli bileşeninin ticaret ve seyahat olduğunun vurgulandığı çalışmada, mobilite ve seyahat kaynakları, ekonomi ve işgücü, gıda ve tarım, akademik kurumlar, sağlık kapasitesi ve pandemik kırılma endeksine⁹ ilişkin veriler toplanmıştır. Çok Kriterli Karar Verme Yaklaşımı (MCDM; Multiple Criteria Decision Making) uygulanarak sayılan başlıklar için pandemi etkileri tahmin edilmeye çalışılmıştır.

Modelin sonuçlarında pandeminin etkileri; havayolu seyahatlerine ilişkin olarak önde gelen havayolu şirketlerinin hisse senedi fiyatların ortalama %30 düşüş; deniz seyahati ve ticaretinde oldukça büyük firmalardan biri olan The Carnival Corporation (100 deniz aracı ve yıllık bir milyon taşıma kapasitesi olan bir şirket) hisselerinde %60 değer kaybı olarak görülmüştür. Dünyanın belli başlı limanlarında görülen ticaret kayıp ise Los Angeles'ta %22 Şangay'da %20'dir. Ayrıca ABD Long Beach'te ithalatta %17 kayıp tespit edilmiştir. Seyahat kısıtlamalarına ilişkin model sonuçları ise şöyledir: Güney Amerika'daki bireylerin neredeyse tamamı (%99,7) ve Kuzey Amerika'daki %92,5'i seyahat kısıtlamaları altında yaşıyor. Afrika'da bireylerin yalnızca %62'si seyahat kısıtlamaları altında yaşıyor. Tüm dünyada birçok aktivitenin etkilendiğini belirten çalışma 1,6 milyar informel sektör¹⁰ çalışanının karantina tedbirlerinden etkilendiğini belirtmektedir. Uygulanan model, imalat, konaklama, yemek hizmetleri ve perakende gibi sektörlerin pandemiden en çok etkilenen sektörler olduğunu belirtmektedir. Dünya çapındaki işverenlerin yaklaşık %54'ü bu sektörlerde faaliyet göstermektedir ve bu sektörlerden elde edilen gelirler ortalama dünya

yemeklerini Eat-With ile yiyebilir, paylaşılan bir bisikletle bir şehirde dolaşabilir ve Vayable ile yerel cazibe merkezlerinin tadını çıkarabilirler (Hossein 2020).

⁹Sağlık sistemi göstergeleri ve ülkelerin hazırlık durumu dikkate alınarak sağlık kapasitesi değerlendirilmesine ilişkin bir yöntem. İdeal çözüme benzerlik yoluyla tercih sırası için bir teknik (TOPSIS) kullanılarak, potansiyel küresel sağlığın nicel bir ölçüsünü oluşturulması.

¹⁰ Devamlılığı olmayan işlerde çalışan işgücü

GSH'nin %30'unu oluşturmaktadır. Çalışma saatlerinde ise salgından önceki çeyreğe kıyasla %10,5 oranında azalması beklendiği; Amerika, Avrupa ve Orta Asya'nın çalışma saatlerinde önemli bir kayıp beklendiği; çalışma saatlerinde en yüksek kaybın düşük ve orta gelirli ülkelerde beklendiği çalışmanın bulguları arasındadır (Shresta ve diğerleri, 2020).

Shresta'nın sağlık kapasitesine ilişkin yorumlarında; en gelişmiş sağlık sistemine sahip 10 ülkede ölüm oranlarının %2,46 olduğunu, en düşük ölüm oranının Avustralya'da olduğu şeklindedir. Gıda ve tarım üzerine ise tarıma dayalı GSH'nin en yüksek olduğu Bangladeş'te dahi büyük talep şokları yaşandığı da çalışmada ifade edilmektedir. Akademik kurumlarda da diğer büyük endüstrilerdeki kesintilere benzer büyük aksaklıklar gözlemlendiği, çoğu kurumun, sınıfları çevrimiçi olarak taşımaya ve yüz yüze dersleri iptal etmeye başvurduğu, çevrimiçi sınıflara geçişin birçok lojistik sorunu beraberinde getirdiği çalışmada vurgulanmaktadır. Çalışma, dünya ölçeğindeki eğitim kurumlarının yaklaşık %10'unun çevrimiçi dersleri yürütmek için yerinde tesis ve altyapıya sahip olmadığını ve bu kurumların çoğunun da Afrika'da olduğunu belirtmektedir (Shresta ve diğerleri, 2020: 2-6).

Dünya genelinde COVID-19 pandemisinin etkilerini araştıran bir başka çalışma, etkilenmesi muhtemel olan birincil, ikincil ve üçüncül sektörleri araştırmıştır. Araştırmaya göre ilk etkilenen sektör tarım sektörü olacaktır. Krizin patlak vermesi ile birlikte tarımsal ürünlerin siparişleri %20 oranında azalmıştır. Petrol endüstrisi de tarımla birlikte ilk etkilenecek sektör olarak görülmektedir. 6 Mart 2020'de toplanan Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütünde (OPEC) Rusya'nın petrol üretimini düşürme tehdidinde Suudi Arabistan'ın indirimli satış tehdidi ile cevap vermesi sebebiyle COVID-19 bağlantılı ölüm oranlarının petrol fiyatlarında dengeleme etkisi yaratacağı ilgili çalışmada belirtilmektedir. İkincil olarak etkilenecek sektörün üretim sektörü olduğu belirtilen çalışmada İngiltere'de İngiliz Plastik Federasyonu üyeleri arasında gerçekleştirilen bir anketin sonuçlarına yer verilmektedir. Anket katılımcılarının %80'den fazlası cirolarında düşüş beklemektedir. %98'inden fazlası ise ticari faaliyetler üzerinde olumsuz etkilerin oluşacağını kabul etmektedir. Pandemi etkisinin üçüncül olarak etkileyeceği sektörün eğitim sektörü olacağının vurgulandığı çalışmada, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu'nun (UNESCO) Dünya genelinde 900 Milyondan fazla öğrencinin pandemi sürecinden etkileneceğine dair görüşüne yer verilmektedir (Nicola ve diğerleri, 2020).

Küresel ölçekte bir salgın olarak COVID-19 salgınının ele alan bir çalışmanın entegre bir hareket tarzını vurgulaması açısından önem arz ettiği düşünülmektedir. Oldekop ve diğerlerine (2020) göre, COVID-19 çağdaş kalkınma zorluklarını daha dar bir uluslararası kalkınma algısı yerine küresel bir gelişme algısı aracılığıyla anlama durumunu vurgulamaktadır. Uluslararası gelişme algısı, devletlerarası ilişkilere, çoğunlukla yardım yoluyla ve küresel Güney'deki sorunlara odaklanmıştır. Daha geniş bir küresel kalkınma yaklaşımı ya da algısı, küresel Kuzey'dekiler de dâhil olmak üzere tüm ülkeleri kapsayan süreçleri ve sorunları dikkate almalıdır. Bu nedenle küresel kalkınma, eşitsiz doğasına ve etkilerine dikkat ederek, kolektif ve paylaşılan zorluklara odaklanmalıdır. Daha sürdürülebilir ve eşitlikçi bir dünyanın, 'gelişmekte olan' dünyayı daha çok sözde 'gelişmiş' dünya gibi olmaya itmek yerine, tüm ülkeler için dönüşüm ve iş birliği gerektirdiğini kesin bir şekilde kabul etmelidir.

Küresel kalkınma paradigmasının durumu üç ana faktöre dayanmaktadır (Oldekop ve diğerleri, 2020). Birincisi, çağdaş kapitalizmin birbirine bağlı oluşu, 'gelişmeyi' şekillendiren nedensel süreçlerin Kuzey ve Güney'in ulusal ve makro sınırlarını aştığı anlamına gelmektedir. İkincisi, iklim değişikliği ve sürdürülebilir kalkınma tüm dünyanın karşı karşıya olduğu temel zorluklardır. Üçüncüsü, son çeyrek yüzyılda ortaya çıkan küresel eşitsizlik modelleri Kuzey-Güney sınırını aşmaktadır ve tüm ülkeler için ortak zorluklar yaratmaktadır. Uzun süredir devam eden gelişme, iklim değişikliği ve sürdürülebilir kalkınma ve küresel eşitsizlik sorunları 21. yüzyılda da vurgulanmaktadır. Bu sorunların varlığı tüm ülkeler için hedefler belirleyen Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinde ve Paris İklim Anlaşmasında kabul edilmiştir. Kuzey ve Güney arasında yadsınamaz farklılıklar olsa da dünyanın bu sorunların çözümüne yönelik ortaklığı tanınması gerekmektedir. COVID-19, sorunların ve süreçlerin analizine küresel bir geliştirme yaklaşımı kullanmaya daha da hızlilik katabilecek bir nitelik arz etmektedir (Oldekop ve diğerleri, 2020).

Sumner, Hoy ve Suarez (2020, 3-4) COVID-19 pandemisinin kısa vadede ortaya çıkabilecek etkilerinin neler olabileceğine dair gerçekleştirdikleri bir çalışmada, kişi başı hane halkı gelirindeki düşüşün miktarını hesaplamaya çalışmışlardır. Çalışma, 2011 fiyatlarıyla gerçekleştirilmiş Satın Alma Gücü Paritesine göre hesaplanan günde 1,90 \$, 3,20 \$ ve 5,50 \$ olan uluslararası yoksulluk sınırlarının¹¹ küresel yoksulluk için ne anlama

¹¹ Orijinal çalışmada hangi ülkelerin bu sınırlar dâhilinde bulunduğu bildirilmemiştir.

gelebileceğini sorgulamıştır. Dünya Bankası PovcalNet veri setinin kullanıldığı çalışmada referans yılı 2018 olarak alınmıştır.

Summer, Hoy ve Suarez (2020, 3-4) tahminlerini üç farklı senaryoya göre belirlemişlerdir. %5, %10 ve %20 seviyelerinde ekonomik daralmalara göre oluşturulan tahminler, günlük 1,9\$, 3,2\$ ve 5,5\$ yoksulluk sınırı için gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın sonuçları, gelire dayalı yoksulluk vakalarında %5’lik bir daralmanın dahi 1990 yılından bu yana ilk kez yoksul kitlelerde bir artışa yol açacağını ortaya koymuştur. Küresel yoksulluk anlamında 10 yıllık bir geriye dönüş söz konusu olabilecektir. Daha net bir ifadeyle %5 daralma durumunda 2018’e göre 85-135 Milyon; %10 daralma durumunda 180-280 milyon ve %20’lik daralmada 420-580 Milyon arası nüfusun yoksulluk sınırının altında kalan nüfusa eklenmesi beklenmektedir.

İtalyan vatandaşlarının hareket kısıtlamalarının tartışıldığı bir çalışma (Bonnacorsi ve diğerleri, 2020) ¹²İtalya’nın COVID-19 yayılımına karşı “ilk kilit vuran” ülke olduğunu belirtmektedir. Mobilite bozulması sebebiyle ekonomik ayrışmanın incelendiği çalışmada, kişisel gelirdeki düşüş bir değişken olarak modele sokulmuştur. Kurulan modelde değişken olarak İtalya ekonomi ve Maliye Bakanlığı tarafından üretilen ve belediye düzeyinde maddi ve sosyal koşulların çeşitli boyutlarını bir araya getiren belediye bileşik maddi ve sosyal refah endeksi (Sosyoekonomik Yoksulluk Endeksi¹³) kullanılmıştır. Belediyelerin mali kapasitelerinin de değişken olarak kullanıldığı modelde, belediye eşitsizliğinin bir ölçüsü, yani ortalama ve medyan bireysel gelir arasındaki oran ve kişi başı emlak miktarı açısından kentsel yoğunluğun ters ölçüsü kullanılmıştır. Toplu mobilitenin “kilitlenme” öncesi ve sonrası veri kümeleri analiz edilmiştir. Ekonomik değişkenler ile arasındaki ilişki belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın bulguları, yoksul kesimin daha fazla etkilendiği, mali kapasitenin daha güçlü olduğu belediyelerde “bağlanabilirliğin” daha yüksek olduğu ve daha dar gelir kapasitesine sahip belediyelerin hareketliliğinde daralmaların daha fazla olduğu yönündedir.

Son 20 yıldır dünyanın korona virüs kaynaklı üç büyük salgın yaşadığını belirten bir başka çalışma, COVID-19 pandemisinin 200’den fazla ülke ve bölgeyi etkilediğini ve uluslararası ilgi odağının bu hastalığa ilişkin kayıplara odaklandığını belirtmektedir (Ahmad ve diğerleri, 2020). Sadece Çin ekonomisine ilişkin büyüme rakamının %5,6’ya

¹²<https://www.pnas.org>

¹³ İtalya ekonomi ve Finans Bakanlığı tarafından geliştirilen ve belediye seviyesinde farklı sosyal koşul ve materyallerin toplamından oluşan endeks (orijinal kaynak)

düŖeceęi ilgili çalışmada belirtilmektedir. Pandemi sürecinin atlatılmasına yönelik olarak IMF'nin politika yatırımları ve vergiden harcanacak olan tutarların 3,3 trilyon dolar seviyesinde gerekleŖeceęini öngördüğü yine aynı çalışmada belirtilmektedir. Çalışmada farklı ölkelerin örneğin Fransa, Almanya, İtalya, Japonya ve İngiltere'nin yıllık GSYİH'nin %10'una varan tutarlarda kamu sektörü finansman programları bildirdiği belirtilmektedir (Ahmad ve diğerleri, 2020).

Uygulamaya koyulan kısıtlamaların tüm sektörler üzerinde çok güçlü etkilerinin vurgulandığı çalışmaya göre sadece Asya turizminde 1,5 milyar dolarlık bir kayıp söz konusudur. Çin'i sadece yurt dışı talep düşmelerinden dolayı makine parçalarında ve hammaddesinde, bilgisayar çiplerinde, bakırda ve giyim hammaddesi olan bitki türevlerinde ciddi kayıplar yaşadığı belirtilmektedir (Ahmad ve diğerleri, 2020: 73-78).

Dünya genelinde pandemi sürecinin makroekonomik etkilerinin araştırıldığı çalışmalar olduğunu ancak Afrika özelinde yapılan çalışmaların görece az olduğunu belirterek yürütölen bir alışma Ataguba (2020, 325-328) tarafından gerçekleştirilmiştir. Pandemi sürecinin mikro ekonomik anlamdaki etkilerinin önce hane halkı üzerinde etkili olacağı ve özellikle devletin sağlık sigortası kapsamında olmayan ailelerin bundan etkileneceği belirtilmektedir. Sağlık sigortası kapsamında olsalar dahi hane halklarının sürece ilişkin ekstra ödemelerle yüzleşmek zorunda kalacağı ve örneğin, ulaşım gibi dolaylı maliyetlerin artacağı belirtilmektedir. Makroekonomik etkiler ise arz ve talep yönlü şoklar şeklinde çıkabilecek ve işsizlik ve enflasyon oranlarını artırabilecek nitelikte olacaktır. Sürecin henüz içinde bulunulan zaman dilimindeki ve sonrasındaki etkilerinin Afrika özelinde ne şekilde gerçekleşebileceği net olarak bilinmemekle beraber, alınan, okulların kapatılması, seyahat yasakları, büyük toplantılara getirilen sınırlamalar, artan testler ve ölkelerle kilitleme gibi sert tedbirlerin ekonomik yükü artıracağı kesin görölmektedir (Ataguba 2020, 325-328).

Pandemi sürecine ilişkin bir başka model destekli bir çalışmada 1918 yılında İngiltere de gerçekleşen influenza pandemisi kaynaklı ölüm oranları kullanılmıştır. COVID-19'un yayılma hızının SARS'tan çok influenzaya benzediği belirtilmektedir. Bu sebeple influenza etkilerini içeren veri seti bu çalışmada kullanılmıştır. 1918 influenza ölüm oranının %2 olduğu ve bu rakamın mevcut duruma uyduğu belirtilmektedir. Bazı parametre tahminleri doğrudan 1918 pandemisinin tahminleridir. Modelin mevcuttaki

verilerle birlikte çalıştırılması durumunda tahminlerinin lokal verilerle kullanılabilir bir nitelik arz ettiği çalışmanın bulguları arasında yer almaktadır (Lin ve diğerleri, 2020).

Son olarak OECD'nin COVID-19 pandemisinin etkilerine yönelik olarak hazırladığı raporlara yer vermenin de Dünya genelinde meydana gelebilecek etkilerin anlaşılması ve mevcut literatürün sınırlarının daha da genişletilmesi bağlamında çalışmaya katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

OECD korona virüse karşı verilebilecek politika tepkilerini içeren yayınlarından birisinde (OECD Policy Responses to CoronaVirus 2020¹⁴) Latin Amerika ve Karayipler bölgesi için COVID-19'un sosyoekonomik etkilerine yer vermiştir. İlgili bölgelere özel düzenlenen raporda, COVID-19'un, Latin Amerika ve Karayipler bölgesinde çok güçlü sosyoekonomik sonuçlara sebep olduğu vurgulanmaktadır. Düşük potansiyelli büyüme ve artan sosyal hoşnutsuzluk ortamına sahip bölgenin büyük bir kısmının pandemi sürecinde olduğu vurgulanmaktadır. Raporda vurgulanan önemli bir gerçek, bölgenin 2014-2019 yılları arasında 1950 yılından bu yana en düşük büyüme oranlarını kaydettiğidir. Büyüme oranlarının OECD ortalamasının çok altında gerçekleştiğinin belirtildiği rapor 2019 yılı büyümesinin sıfıra yakın olduğunu belirtmektedir. Bu bölgede bazı ülkelerde protestolar meydana gelmiş, bu durum gelir yoksulluğunun azaltılmasındaki geçmiş iyileştirmelere rağmen, kırılganlığın ve dışlanmanın bölgede önemli bir endişe olmaya devam ettiğini doğrulamıştır. COVID-19 bağlamında, hükümetlerin, krizin bir sonucu olarak yoksulluğa düşme riski altında olan, yükselen ancak savunmasız bir orta sınıfın artan özlemlerine daha etkili bir şekilde yanıt vermesi ve nüfusun belirli kesimlerini acilen dâhil etmesi gerektiği raporda vurgulanmaktadır (OECD 2020¹⁵).

Latin Amerika ve Karayipler bölgesinde COVID-19 pandemisinin etkilerinin sadece insan sağlığı ile sınırlı kalmadığı farklı kanallardan birçok negatif etkinin gerçekleştiği de OECD raporunda yer almaktadır. Buna göre, evlerde kilitli kalınması ekonomik faaliyetlerde keskin bir düşüşe yol amaktadır. Mal ve hizmet tüketimi keskin şekilde azalmaktadır. Karantina nlemleri kademeli olarak kaldırıldıktan sonra dahi tüketim sınırlı seviyelerde gerçekleşmektedir. Ayrıca evreleme önlemleri, sınır geçişine getirilen kısıtlamalar ve sosyal kayęı, turizm ve uluslararası seyahat gibi kilit sektörleri etkilemektedir. Turizm ekonomisinin 2019'da ortalama olarak GSYİH'nin %25'inden

¹⁴<https://www.oecd.org/coronavirus/en/>

¹⁵<https://www.oecd.org/coronavirus/en/>

fazlasını oluşturduğu bazı Karayip ekonomileri gibi yüksek oranda bağımlı ülkeler özel bir insidansa¹⁶ sahip bulunmaktadır. Toplam GSYİH'nin 2020'de Karayipler'de %7,9 düşmesi beklenmektedir (Guyana hariç¹⁷).

OECD Güneydoğu Avrupa ekonomileri için hazırladığı raporda da iyimser görüşler bildirmemiştir. Ekim ayında rekor vaka oranlarına sahip olan Batı Balkan ülkelerinin önlemleri azaltmasıyla COVID-19 enfeksiyonunda ciddi artışlar yaşadığı belirtilmektedir. Bölge hükümetleri, bu duruma ilkbaharda görülenlere benzer şekilde, daha katı sağlık kuralları ile karşılık vermiştir. Karantina önlemleri yeniden uygulamaya koyulmuştur. Kırılgan sağlık sistemlerini korumak için Batı Balkan hükümetleri, tıbbi donanım ve ilaç satın almışlar, tıp merkezlerini özel COVID-19 merkezlerine, konser ve spor salonlarını geçici sahra hastanelerine dönüştürmüşlerdir. Sağlık personelinin maaşlarını artırılmış ve çalışma saatleri düzenlenmiştir. İlavenen, bölge bahardaki ilk dalgada tecritlere ve kısmi kapanmalara tanık olmuştur, bu da havalimanlarının ve sınırların, eğitim kurumlarının, restoranların ve mağazaların kapatılmasına, büyük toplantıların yasaklanmasına, yurt içi seyahat kısıtlamalarına ve sokağa çıkma yasağı uygulamasına neden olmuştur. Çevreleme önlemlerinin ve dış şokların etkisi, ekonomik faaliyetleri keskin bir şekilde durdurmuştur. 2020 için ilk ümit verici olan ekonomik görünüm (tahmini GSYİH büyümesi +%2,5 ile +%4 arasında), yılın ikinci yarısında önemli bir daralmaya dönüşmüştür. GSYİH'nin bölgede eşit olmayan bir şekilde de olsa, %-2,5 ile %-12 arasında değişeceği tahmin edilmektedir. Turizm faaliyetlerindeki önemli düşüş (2019'a kıyasla %50 ile %70 arasında) nedeniyle turizme yüksek oranda bağımlı ülkeleri güçlü bir şekilde etkilenmiştir. Askıya alınan işçi dövizleri, bazı ekonomilerde GSYİH'yi daha da olumsuz etkilemektedir. Tedarik zincirlerindeki aksaklıklar dış ticareti ve endüstriyel üretimi olumsuz etkilemiştir. İşsizlik oranları yeniden yükselmeye başlamıştır. Sadece bazı ekonomiler hükümet destek önlemlerini kullanarak 2019 seviyelerini korumaya çalışmaktadırlar. COVID-19 ayrıca Batı Balkanlar'daki iş topluluklarını ciddi şekilde etkilemiş ve bölgedeki KOBİ'lerin ve serbest meslek sahiplerinin hayatta kalabilme şansını azaltmıştır. Bölge hükümetleri, işletmelerin zararlarını azaltmak (örneğin, kredi garantileri, ücret sübvansiyonları) ve vatandaşlar arasında tüketimi teşvik etmek (örneğin, geçici KDV indirimi) için ekonomik

¹⁶Belirli bir toplumda belirli bir sürede saptanan yeni vaka sayısının o toplumun yıl ortasındaki nüfusuna veya risk altındaki kişi sayısına bölünmesi

¹⁷ Orijinal çalışmada Guyana'nın neden hariç tutulduğuna ilişkin veri bulunmamakta ve rapora (ECLAC, 2020[11]). Rapor İspanyolca'dır

destek paketleri ile yanıt vermişlerdir. Bu destek paketleri, kaçınılmaz olarak daha fazla mali açığa ve borç birikimine yol açmıştır (OECD 2020¹⁸)

OECD Dünya genelindeki tarımsal üretime yönelik olarak görüş bildirdiği bir rapor hazırlamıştır. Buna göre, düşük ekonomik büyüme yiyecek tüketimini düşürecektir. Kişi başı kalori tüketiminde buna bağlı olarak azalma gerçekleşecektir. Kurumun hazırladığı projeksiyonlar, Dünya genelinde kalori talebinde %1 düşüş gerçekleşeceğini ortaya koymaktadır. Tüketicilerin talep düşüşlerinin zirai ürünlerin fiyatlarına aşağı yönlü baskı oluşturacağı yine bu raporda belirtilmektedir. Hayvansal üretimin, yüksek değerli ürünlere olan talebin nispeten daha büyük oranda düşmesi nedeniyle tahıl üretiminden daha önemli ölçüde düşmesi beklenmektedir. Kısa vadede, kilit önlemler temel gıdalar için ek talebi tetiklediğinden, tahıl üretiminin 2020-21 döneminde biraz artması beklenmektedir (OECD 2020¹⁹).

Dünya genelinde yapılan farklı çalışmalar olduğu kadar Türkiye ekonomisi için de farklı çalışmalar yapılmıştır. Ancak kriz öncesi konjonktür hakkında fikir edinebilmek için Türkiye ekonomisinin genel hatlarının da incelenmesinde fayda olduğu düşünülmektedir.

2.2. Genel Olarak Türkiye Ekonomisi

Türkiye Ekonomisi, siyasal istikrarsızlıklar ve küresel krizlerin etkisiyle 90'lı yılları sıkıntılı ve yapısal reformlardan uzak geçirdi (Gürsoy, 2019). Ekonomi bir dönüşüm yaşamaktaydı. Yeldan'a (2008) göre, aslında ekonominin dönüşümü 24 Ocak 1980 kararlarıyla başlamıştır. 1989 yılında finansal sistem kuralsızlaştırılmış ve serbestleştirilmişti. Yeldan'a (2013) göre 1989 sonrasında Türkiye ekonomisinin birikim ve yatırım öncelikleri uluslararası finans piyasalarının denetimine giren yüksek ulusal faiz ve düşük döviz kuru (aşırı değerli ulusal para) tarafından belirlenmiştir. Böylece kısa vadeli yabancı sermaye uyarılmış ve kamu açıkları dış tasarruflar biçiminde finanse edilmiştir. Spekülatif kısa vadeli yabancı sermaye ithalat ve tüketim hacmini genişletmiştir. Ancak yüksek reel faiz aşırı değerli döviz kuru üretici sektörlerle dönük sermaye yatırımları yerine rantiyer tipi kısa vadeli spekülatif kazançlara yol açmıştır. Spekülatif sermayeye dayalı yapay büyüme süreci 1993 yılının son çeyreğinde güven eksikliğine dayalı bir krize

¹⁸<https://www.oecd.org/coronavirus/en/>

¹⁹<https://www.oecd.org/coronavirus/en/>

dönüşmüştür. İthalat bir anda %25 azalmıştır. GSYİH %5,5 ve sanayi sektörü %7,6 daralmıştır. Özel sektör yatırımları %9,6 ve kamu yatırımları ise %44,6 oranında gerilemiştir. Enflasyon %106 olarak gerçekleşmiştir (Yeldan, 2013).

1994 krizinin ardından 1998 yılında Uluslararası Para Fonu ile yakın izleme programı (Staff Monitoring Program) imzalandı. 2000 yılında döviz kuruna dayalı enflasyonu düşürme programı uygulanmaya başlandı. Arkasından 2001 krizi ortaya çıktı. Türkiye ekonomisinde 2001 krizinden sonra ekonomik istikrar programları uygulanmaya başlanmıştır. Bu programlar kapsamında parasal ve mali politikalarda gösterilen istikrar ve yapısal reformlar makroekonomik göstergelerin iyiye gitmesine yol açtı (Aydoğuş, 2006) 2003 ve 2004 yıllarında gerçekleşen büyüme rakamları hedeflenen değerleri aştı. Olumlu makroekonomik göstergeler hem 2004 (%9,9) hem de 2005 (%7,6) yıllarında büyüme rakamlarının oldukça üst seviyede gerçekleşmesini sağladı.

Acil eylem planının hazırlandığı 2003 yılının iki yıl sonrasında (Gürsoy, 2018), Türkiye ekonomisi, kazanımlarını korumak amacıyla 11 Mayıs 2005’de 19. stand-by anlaşmasını imzaladı. 2006 yılındaki ekonomik büyüme sürecini devam ettirmek, enflasyonu aşağı çekmek, kamu kesimi borçlanma gereğini ortadan kaldırmak, kamu borcunun milli gelire oranındaki iyileşme eğilimini sürdürmek, sürdürülebilir cari açık seviyesini korumak, cari açığın sağlam kaynaklarla finanse edilmesini sağlamak ve istihdamı arttırmak makroekonomi politikalarının temel hedefleri oldu. 2002-2007 yılları arasında Türkiye ekonomisinin büyüme ortalaması %6,8 olarak gerçekleşti (Çiçen, 2018). 2002-2007 yılları arasında gerçekleşen büyüme rakamı 1960’lı yıllardan bu yana ilk kez yakalanmıştır ve Türkiye için belirlenen %4,5-5 bandının üzerindedir (Çiçen, 2019). Özellikle 2004 ve 2005 yıllarında sırasıyla %9,6 ve %9 seviyesinde gerçekleşen büyümeler oldukça iyi performanslardı. Ancak bu iki yılda da işsizlik bu olumlu gelişmeden faydalanamadı bu yıllarda işsizlik sırasıyla %10,8 ve %10,4 seviyesinde gerçekleşti (Gürsoy, 2018).

2007 yılında IMF ile yürütülmekte olan 19. stand-by düzenlemesine ilişkin çalışmalara devam edildi. Stand-by düzenlemesinin 6. gözden geçirmesine ilişkin niyet mektubu 1 Mayıs 2007 tarihinde IMF’ye iletildi. Niyet mektubunun 18 Mayıs 2007 tarihinde 749,5 milyon SDR (yaklaşık 1.135,3 milyon ABD Doları) tutarındaki kredi dilimi serbest bırakıldı. 2007 yılı da 19. stand-by kapsamında politika uygulamalarına devam edilen yıl oldu. 2002-2008 yılları arasında %30’lardan %10’lu rakamlara çekilen enflasyon

ve Merkez Bankası'nın uyguladığı sıkı para politikaları devam ettirildi. Bu dönemde Merkez Bankası talep daralmasını sağlamak ve enflasyonu düşük tutabilmek için reel faiz oranlarını azaltma yoluna gitmedi. İlgili dönemde reel faiz oranları %16,3 seviyesinde gerçekleşti (Gürsoy, 2018).

2008 yılının ikinci yarısında Türkiye ekonomisi oldukça yavaşlayan uluslararası ekonomik koşulların etkisi altında kaldı. Küresel kriz, her sanayiye ve coğrafi bölgeyi etkisi altına aldı. 2008 yılının ilk döneminde tüketim ve yatırım harcamalarının canlanması, Türkiye ekonomisini %7,3 oranında büyüttü ancak ikinci dönemden itibaren büyüme yavaşladı. Aynı yıl işsizlik %12,6 seviyesinde gerçekleşti (Gürsoy, 2018). Yılın son döneminde ise küresel krizin etkileriyle ihracat, tüketim ve yatırım harcamalarındaki daralma yaşandı. Bu durum, ekonomiyi %6,2 oranında küçülttü 2008 yılında büyüme %0,8 oranında yıl toplamına yansıdı (Gürsoy 2018; Çiçen 2019).

Dünya ekonomisinin 2008 yılı krizinin etkilerini yaşadığı bir konjonktürde, Türkiye ekonomisi krizin etkilerini azaltmak amacıyla birtakım önlemler aldı. Bu kapsamda Varlık Barışı uygulamasına geçildi ve yurtdışındaki varlıkların yurtiçine gelmesi amaçlandı. Hisse senedi kazançlarında stopaj sıfıra indirildi. Vergi borçlarının taksitlendirilmesi imkânı getirildi. KOBİ'lere kurumlar vergisi muafiyeti sağlandı. Otomobil, mobilya, beyaz eşya sektörlerinde ÖTV ve KDV indirimleri yapıldı. İstihdam destekleri sağlandı. İstihdam destekleri içinde, kısa çalışma ödeneğinin ve işsizlik ödeneğinin artırılması, İŞKUR'un mesleki eğitim faaliyetinin geliştirilmesi, girişimcilik ve eğitim danışmanlığı hizmeti verilmesi, mevcut istihdamın üstünde ilave istihdam için prim desteği sağlanması gibi önlemler sayılabilmektedir.

Diğer bir önlem paketi ise yatırım destekleridir. 5084 sayılı Kanun teşviklerinden yararlanma süresi bir yıl uzatıldı. Bölgesel gelişmişlik farklılıklarının azaltılması ve büyük ölçekli yatırımlara destek olunması amacıyla bir teşvik sistemi hazırlandı. Yeni teşvik sistemi dâhilinde kurumlar ve gelir vergisi indirimi kolaylığı sağlandı. Sosyal güvenlik priminin işveren payının hazine tarafından karşılanması, faiz desteği, yatırım yeri tahsis, KDV istisnası gibi destekler de sağlanan kolaylıklardandı. Bunun yanında reel sektörü desteklemek amacıyla KOBİ'lere düşük faizli kredi desteği sağlandı. Firmaların Eximbank kredi kapsam ve limitleri artırıldı. KOBİ'lerin finansman imkânlarına daha kolay erişebilmeleri amacıyla Kredi Garanti Desteği uygulamasına başlandı. AR-GE destekleri kapsamında AR-GE personeline vergi indirimi desteği sağlandı (Yeldan, 2010). Ancak tüm

bu önlemlere ve ikinci çeyrekteki canlanmaya rağmen 2009 yılı için gerçekleşen büyüme rakamı %-4,7 (Gürsoy, 2018) gerileme belirtmekteydi.

Her ne kadar 2009 yılının tamamına yansımaya da küresel ekonomik krizin etkilerini azaltmaya ve yurt içi talep ve üretimi arttırmaya yönelik alınan önlemler etkilerini göstermiştir. Ekonomi, orta vadeli programın desteği ve krize karşı alınan mali ve parasal tedbirlerin de katkısıyla, tüketici güveninin artması, kredi koşullarının iyileşmesi tüketim ve yatırım kararlarının olumlu yönde etkilenmesi ile yurt içi talebin artması yönünde tepki vermiştir. Ekonomideki canlanma 2010 yılının ilk yarısında da devam etmiştir. Bu dönemde sanayi, inşaat, ticaret ve ulaştırma sektörlerinde yüksek oranda katma değer artışları kaydedilmiştir. Diğer taraftan talep yönünden canlanma, özel tüketim ve yatırımlardaki hızlı artıştan kaynaklanmıştır. Stoklardaki artışta büyümeye olumlu yönde katkı sağlamıştır. Bunun sonucu yılın ilk yarısında GSYH %11,0 oranında büyüme kaydetmiştir²⁰. Diğer yandan, Gürsoy (2018), bu büyümeyi inkâr etmemekle beraber, özellikle 2011 sonrası büyüme rakamlarının istihdam yaratmadığını ve işsizlik rakamlarının arttığı paradoksal bir görüntü arz ettiğini belirtmektedir. Çiçen'e göre ise (2019) 2011 sonrası hedeflenen ve gerçekleşen enflasyon oranları arasında 2-7 puan arası fark görülmektedir.

2010 yılında, yıllık olarak cari fiyatlarla TL cinsinden GSYIH %15,4 oranında büyüme göstermiştir. 2011 yılında gerçekleşen büyüme rakamı 2010 yılı büyüme rakamının 1,5 puan daha üzerinde %17,98 oranında büyümüştür. 1.098.799 milyon TL'den 1.294.893 milyon TL seviyesine çıkmıştır. \$ olarak 2010 yılında %18,6 oranında büyüme gösteren GSYIH, 2011 yılında yıllık olarak 13 puanlık bir gerileme ile %5,6 oranında büyüme göstermiştir. 2010 yılında 731.608 milyon \$ olan rakam, 2011 yılında 772.298 milyon \$ olarak gerçekleşmiştir. Sabit fiyatlarla 2010 yılında 105.886 milyon TL ile %9,2'lik büyüme hızı gerçekleştiren GSYIH, 2011 yılında %8,5'lik büyüme hızına ulaşarak 114.874 milyon TL olarak gerçekleşmiştir²¹. Bu rakamlar oldukça iyi görünmekle beraber cari açık %-9,7 seviyesinde gerçekleşmiştir (Çiçen, 2019). Gürsoy (2018), Çiçen'i (2019) doğrular nitelikte 2010 ve 2011 yıllarındaki büyüme rakamlarının cari açığa dayalı bir model olduğunu belirtmektedir.

²⁰www.tuik.gov.tr

²¹www.tuik.gov.tr

Türkiye ekonomisi, krizde en hızlı daralan ekonomilerden biridir. Ancak kriz sonrası dönemde de en hızlı toparlanan ekonomilerdendir. 2012 yılında GSYH dolar cinsinden %1,6'lık artışla 786 milyar ABD doları seviyesinde gerçekleşmiştir. Türkiye ekonomisi 2011 yılında dünyanın 17. büyük ekonomisidir. GSYH'nin bileşimi %17,4'ü imalat sanayi, %15,7'si ulaştırma, depolama ve haberleşme, %13,7'si ticaret hizmetleri sektörü şeklinde gerçekleşmiştir. 2012'de kişi başına GSYH ise %0,4'lük artış göstermiştir. 10.504 ABD doları olarak gerçekleşmiştir. 2012 yılında tarımsal ürünler dışındaki emtia fiyatlarının ılımlı ve döviz kurlarının istikrarlı şekilde seyrinin yanı sıra ekonomideki yavaşlama enflasyonu olumlu etkilemiştir. Enerji fiyatlarına yönelik kamu ayarlamaları ise enflasyonu olumsuz etkilemiştir. Enflasyon son 44 yılın en düşük seviyesine %6,16'ya inmiştir. Aynı yılda cari açık %-6,1 oranında gerçekleşmiştir (Çiçen, 2019). Hükümetin 2008 krizi sonrası ekonomik daralmanın önüne geçmek için vergi gelirlerinden fedakârlık etmesi ve vergi yükünün tüketim harcamaları üzerine bindirilmesi, kurumlar vergisinin ciddi oranda artırılmaması, sermaye sahiplerinin servetlerinin ekonomik büyümeden daha fazla büyümesine yol açmıştır (Gürsoy, 2018).

2013 yılında Türkiye ekonomisi ılımlı bir toparlanma göstermiştir. GSYH yılın ilk çeyreğinde %2,9 ikinci çeyreğinde %4,5 üçüncü çeyreğinde %4,3 ve son çeyreğinde % 4,4 artış göstermiştir. Mevsim ve takvim etkisinden arındırılmış sabit fiyatlarla GSYH birinci çeyrekte %1,4 ikinci çeyrekte %2 üçüncü çeyrekte %0,8 ve son çeyrekte %0,5 olarak gerçekleşmektedir. Böylece 2013 yılında Türkiye ekonomisinin büyüme hızı Orta Vadeli Programdaki gerçekleşme tahmininin 0,4 puan üzerine çıkmıştır. Bu büyüme ile %4,1 olarak gerçekleşmiştir (İncekara, 2015). Ancak, gelişmekte olan bir ekonomi olan Türkiye ekonomisi benzer ekonomiler gibi düşük tasarruf ve cari açıkla büyümesini gerçekleştirmektedir. Özel tasarrufları arttırabilmek için kurumlar vergisinde artışa gidilmemesi tasarruflarda beklenen artışa yol açmamıştır (Gürsoy, 2018).

2013 yılı Ekim ve 2014 yılı Şubat ayında yürürlüğe giren iç talebi kısımaya yönelik makro ihtiyati tedbirler ve TCMB'nin Ocak ayı sonundaki faiz artırımını tüketim talebini kısıtladı. Yatırımlar bu gelişmelerden olumsuz yönde etkilendi. Tüketim ve yatırım harcamalarında kaydedilen bu gelişmeler ekonomik büyüme üzerinde kısıtlayıcı etki yaptı. Ancak tüm bu gelişmeler İncekara'ya (2015) göre orta vadeli eylem planlarının ortaya koyduğu bir gerçeği ortaya çıkardı. Artık parasal önlemler yerine yapısal önlemler gerekliydi. 2014 yılında Euro bölgesi ekonomilerinde beklenen canlanmanın sağlanamadı. 2011 krizi etkisini hala sürdürmekteydi. Ayrıca, Irak, Rusya ve Suriye gibi ülkelerde

devam eden jeopolitik sorunlardan kaynaklanan baskıya rağmen ihracatta artış gerçekleşti. Bu gelişmelere bağlı olarak, büyüme büyük ölçüde ihracat ve dış talep kaynaklı olarak gerçekleşti. 2014 yılında %2,9 büyüme gerçekleştiren Türkiye ekonomisi, tarım sektöründe yaşanan tarımsal kuraklığa bağlı olarak % 1,9 küçüldü. Hizmetler sektörü %4, sanayi sektörü %3,5 büyüme gerçekleştirdi. GSYH içinde tarım sektörünün payı 0,3 puan azaldı ve %8,0'a geriledi. Hizmetler sektörünün payı ise 0,2 puan azaldı ve %64,9'a geriledi. Sanayi sektörü payını 0,5 puan artırdı %27,1 seviyesinde katkı sağladı²².

2015 yılında %4 büyüyen Türkiye ekonomisinde ana sektörler itibarıyla, tarım sektörü olumlu seyreden iklim koşullarının etkisiyle % 7,6 büyürken, hizmetler sektörü %4,8 sanayi sektörü %3,3 büyüme göstermiştir. GSYH içinde tarım sektörünün payı 0,6 puan artarak %8,6'ya yükselirken, sanayi sektörünün payı 0,6 puan azalarak %26,5'e gerilemiş, hizmetler sektörünün %64,9 olan payı aynı kalmıştır²³.

2016 yılında da küresel ekonomideki durgunluk aşılamadı. Türkiye ekonomisinin GSYH'si 863 milyar dolar olarak gerçekleşti. Büyüme oranı bir önceki yıla göre düşüş kaydetti ve %3,2 olarak gerçekleşti. Jeopolitik riskler ve siyasi belirsizlikler sebebiyle küresel ekonominin olumsuz etkileri Türkiye ekonomisine yansdı (Adıgüzel, 2020). Türkiye ekonomisinde durgunluk devam etti ve ekonomi büyük ölçüde iç talep kaynaklı olarak kısıtlı bir büyüme gerçekleştirdi. 2016 yılının ilk çeyreğinde %4,5, ikinci çeyreğinde de %5,3 ile görece iyi bir büyüme gerçekleşti²⁴. Bu büyümede iç talep artışı ve kamu harcamaları oldukça etkili olmuştur. Yılın üçüncü çeyreğinde gerçekleştirilen darbe girişimi, olumsuz etkilere sebep olmuş geleceğe ilişkin belirsizlikleri artırmıştır. Buna bağlı olarak hane halkının harcamalarını ertelemesi iç talebi daraltmıştır. Türkiye ekonomisi son çeyrekte yurtiçi belirsizliklerin azalması ve ekonomik aktivitenin artırılmasına yönelik hükümetin aldığı tedbirlerin etkisiyle toparlanmaya çalışmaktadır.

Türkiye ekonomisi için 2018-2020 yıllarını kapsayan orta vadeli programda 2017 yılı büyüme hızı %5,5 olarak tahmin edilmiştir. Yılsonunda beklentilerin üzerinde %7,4'lük bir büyüme hızına gerçekleşmiştir. Türkiye G20 ülkeleri arasında ekonomisi en hızlı büyüyen ülke olmuştur. 2017 yılındaki büyümenin gerekçeleri, uygulanan teşvik politikaları kapsamında sağlanan kredi kolaylıkları, vergi indirimleri, istihdam teşvikleri ile iç tüketimde ve yatırımlarda yaşanan canlanmanın yanı sıra düşük baz etkisi ve küresel

²²www.tuik.gov.tr

²³www.tuik.gov.tr

²⁴www.tuik.gov.tr

ekonomilerdeki canlanma olarak satılabilmektedir. 2017 yılında tarım sektörü katma değeri %4,7 sanayi sektörü katma değeri %9,2 inşaat sektörü katma değeri %8,9 seviyesinde artış gerçekleştirmiştir. Ticaret, ulaştırma, konaklama ve yiyecek hizmeti faaliyetlerinin toplamından oluşan hizmetler sektörünün katma değerinde %10,7 ve diğer hizmet faaliyetleri katma değerinde de %5,5 artış gerçekleşmiştir. Harcamalar yöntemiyle zincirlenmiş hacim endeksine göre, 2017 yılında hane halkı nihai tüketim harcamaları %6,1 ve devletin nihai tüketim harcamaları %5 seviyesinde artış gerçekleştirmişlerdir. Böylece toplam tüketim harcamaları büyüme hızı 2016 yılına göre 1,2 puan artmış ve %5,9 seviyesinde gerçekleşmiştir. Toplam sabit sermaye yatırımlarının büyüme hızı 5,1 puan artmış %7,3 seviyesinde gerçekleşmiştir. 2017 yılında enflasyon %11,92 ve işsizlik 9,9 olarak açıklanmıştır²⁵. İşsizlik bir önceki yıla göre daha düşüktür. Ancak ciddi bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir ve kronik hale gelmiştir (Adıgüzel, 2020).

Türkiye ekonomisi 2018 yılında 2017 yılına göre yavaşlamıştır. Küresel piyasadaki belirsizlikler, Türk lirasında Ağustos ayında yaşanan sert değer kaybı, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın enflasyondaki yükselişi önlemek amacıyla uyguladığı sıkı para politikası ve finansal koşullardaki sıkılaşmanın iç talep ve yatırımları olumsuz etkilemesi gibi sıkıntılar bu yavaşlamanın gerekçeleri arasında sayılabilmektedir. Bu gelişmeler sebebiyle ekonomi %2,6 düzeyinde büyüme rakamına ulaşabilmiştir. Büyümedeki gerilemeyi engelleyen tek şey ihracatın artmasıdır. 2018 yılında büyüme hızı öngörülerin altında kalmış ve 2009 yılından sonraki en düşük seviyede gerçekleşmiştir. 2018 yılında tarım sektörü katma değeri %1,3 sanayi sektörü katma değeri %1,1 artmıştır. İnşaat sektörü katma değeri %1,9 küçülme yaşamıştır. Ticaret, ulaştırma, konaklama ve yiyecek hizmeti faaliyetlerinin toplamından oluşan hizmetler sektörünün katma değerinde %5,6 artış göstermiştir²⁶.

2018 yılının son çeyreğinden itibaren yıllık bazda daralma yaşayan Türkiye ekonomisi 2019 yılının üçüncü çeyreğinde tekrar büyüme gerçekleştirmiştir. Net ihracatın katkısının negatife dönmesine karşılık tüketim harcamalarının olumlu etkisi Türkiye ekonomisinin 2019 yılının üçüncü çeyreğinde yıllık bazda %0,9 büyüme kaydetmesine sebep olmuştur. 2019 yılı büyümesinin, %4-5 aralığında olduğu hesaplanan potansiyel büyümenin altında kalacağı ve %0,5 civarında gerçekleşeceği tahmin edilmiştir. 2020 yılında ise büyümenin %4 seviyelerine ulaşabileceği öngörülmüştür. İç talebin zayıflaması,

²⁵www.tuik.gov.tr

²⁶www.tuik.gov.tr

düşük seyreden petrol fiyatları ve artan turizm gelirlerinin de etkisiyle Temmuz 2019'dan itibaren fazla veren aylık cari işlemler dengesi, Kasım ayında dış ticaret açığındaki genişlemeye bağlı olarak yeniden açık vermiştir. 12 aylık kümülatif cari fazla Kasım itibarıyla 2,7 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Cari işlemler hesabının, 2019 yılında dengeye yakın seviyede fazla vereceği, ekonomik aktivitede beklenen toparlanmaya bağlı olarak 2020 yılında yeniden sınırlı düzeyde açık vermeye başlayacağı tahmin edilmiştir. 2019 yılında, yerel seçimlerin, ekonomiyi destekleyici yönde alınan kararların ve ekonomideki yavaşlamanın etkisiyle bütçe açığında hızlı bir artış gerçekleşmiştir. 2019 yılı bütçe açığı önceki yıla göre %69,9 genişlemiştir. 123,7 milyar TL seviyesinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde faiz giderleri ve faiz dışı harcamalar hızlı yükseliş gerçekleştirmiştir. Vergi gelirlerindeki artış enflasyonun gerisinde kalmıştır. Sonuç olarak 2019 sonunda bütçe açığının GSYH'ye oranı Yeni Ekonomi Programı'nda (YEP) öngörüldüğü gibi bir önceki yıla kıyasla 1 puan artarak %2,9 düzeyine yükselebilecektir. Resmi hedeflerde, bu oranın 2020'de aynı düzeyde kalması planlanmaktadır. Eylül 2018'de gerçekleştirilen güçlü parasal sıkılaştırmanın ardından, zayıf iç talep koşullarına, TL'nin görece istikrarlı bir seyir izlemesine, yüksek baz etkisine ve emtia fiyatlarındaki ılımlı seyre bağlı olarak enflasyon 2019 yılında gerileme eğilimi sergilemiştir²⁷. Ayrıca Yeldan (2019) bu tabloya şu verileri de eklemektedir: TÜİK verilerine göre, 2019 yılında Türkiye bütününde toplam istihdam edilen kişi sayısı 28 milyon 80 bin kişi olarak gerçekleşmiştir. Bu rakam 2018'e göre 658 bin kişilik istihdam kaybı anlamına gelmektedir. Aktif olarak iş aradığı halde iş bulamayan (açık) işsiz sayısı ise 4 milyon 469 bine yükselmiştir. Bu rakam 2018 yılına görece 932 bin artış anlamına gelmektedir. 2019'un sonunda işsizlik oranı yüzde 11'den, 13,7'ye çıkmıştır.

Elde edilen verilerden Türkiye ekonomisinin inişli çıkışlı seyrinin 2019 yılına kadar devam ettiği ve büyüme rakamlarının 2020 için %4,0 olarak tahmin edildiği gözlemlenmiştir. Ancak 2020 yılının tüm Dünya ve Türkiye tahminleri pandeminin etkisiyle büyük düşüşler göstermiştir. Mevcut konjonktürde Türkiye ekonomisi için %-5 büyüme rakamı IMF tarafından projeksiyon tablolarına konmuştur. Türkiye ekonomisinin büyüme rakamları 3. Bölümde yer alan şekil 3.13'de verilmiştir. Konunun detaylı incelemesi bu bölümde gerçekleştirilmiştir. Türkiye ekonomisinin ana hatlarının kısaca belirlendiği düşünülmektedir. Türkiye'de yapılan çalışmalarında ayrı bir başlık altında

²⁷www.tcmb.gov.tr

incelenmesi gerekmektedir. İzleyen bölüm Türkiye’de yapılan çalışmaların taranmasından ibarettir.

2.2.1. Türkiye Ekonomisine Yönelik Yapılan Çalışmalar

Şit ve Telek (2020) COVID-19 pandemisinin altın ons fiyatı ve dolar endeksi üzerine etkilerini anlamaya çalışmışlardır. Vaka sayısının ve ölüm adedinin bağımsız değişken olarak alındığı ve altın ons fiyatı ile dolar endeksinin (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası) bağımlı değişken olarak alındığı bir model kurulmuştur. Tüm değişkenler modele doğal logaritması alınarak dâhil edilmiştir. Çalışmanın amacı, altın ons fiyatı ve dolar endeksi ile vaka sayısı ve ölüm adetleri arasında bir ilintinin olup olmadığını anlamaya çalışmaktır.

Soylu’ya (2020) göre COVID’19’un iktisadi faaliyetler üzerindeki etkileri daraltıcı nitelikte olmuş ve tüm ekonomik karar birimleri bundan doğrudan etkilenmiştir. Tüm ekonomilerde genişletici para ve maliye politikaları uygulamaya konmuştur. Hatta savaş ekonomisi önerileri gündeme gelmiştir. 1929 buhranına da atıfta bulunulmuştur. Ancak COVID-19’un kendine has politika gereksinimleri bulunmaktadır (Soylu, 2020). Türkiye’nin ithalat yaptığı ülkeleri inceleyen Soylu işsizlik rakamları ve sektörel güven endeksleri ile birlikte sektörler üzerinde COVID-19 etkilerini anlamaya çalışmıştır.

Balcı ve Çetin (2020) Covid-19’un atipik bir ekonomik krize sebep olduğunu ve fiziksel teması engellemesi sebebiyle bu salgının sebep olduğu ekonomik krizlerden temel olarak farklı olduğunu belirtmektedirler. Dünya ekonomisinde meydana gelen aksaklık ve sorunların neden olduğu tehditler ve bunların yanında Türkiye ekonomisinin pandemi sürecindeki durumunun değerlendirilmesi salgın sonrası olası durum tahlillerinin yapılması amaçlarına sahip çalışma, ilgili kesimlerin uygulamaya koyabileceği politika önerilerinde bulunmaktadır.

Yenişehirlioğlu ve Salha (2020) turizm talebinin esnekliğinin hayati tehlike durumunda rezervasyon iptalleri ile sonuçlandığını ve İkinci Dünya Savaşı sonrası ilk kez durma noktasına geldiğini belirtmektedirler. 50 katılımcıya uygulanan anket sonuçları üzerinden yapılan değerlendirme katılımcıların, sosyal mesafenin yüksek olduğu konaklama çeşitlerine (Bungalow, Yayla v.b.) yöneleceklerini ortaya koymuştur.

Adıgüzel'e (2020) göre 2008 küresel krizinden daha büyük etkiye sahip olan COVID-19 gelişmekte olan ülkelere yönelen fon akımlarının büyük ölçekli sermaye kayıpları ve fon çıkışlarıyla sonuçlanmasına sebep olmuştur. Makroekonomik olarak yapılan inceleme sonucunda krize ilişkin tespitler ve olumsuz etkilerin azaltılmasına yönelik çözüm önerilerinde bulunmaktadır. Bu tespit ve öneriler: İç ve dış talebin daralması ve üretimin azaltılmasının uygun politikalar olmadığı, döviz kuru artışının şirketleri kötü etkilediği, bütçe açığının daha da artacağı, bu açığın borç veya vergi artışı ile olmasının ekonomiye olumsuz etkilerinin olacağı şeklindedir. Ek olarak, Türkiye ekonomisinin yaşadığı risk ve kırılganlıkların CDS primlerini yükselttiği ve büyüme, istihdam, enflasyon, yatırım ve diğer makro değişkenleri olumsuz etkilediği, yapısal bir değişimin gerçekleştirilerek düşük teknoloji ve katma değerli üretim sisteminden sağlıklı bir üretim sistemine geçilmesi gerektiği şeklinde sıralanabilir.

Nakiboğlu ve Işık (2020: 765-787) betimsel tarama²⁸ modeli ile uyguladıkları anket sonuçlarını bilgisayar ortamında analiz etmişler ve salgının ekonomi üzerindeki etkilerinin oldukça olumsuz olduğunu düşünen işletme sahiplerine ulaşmışlardır. Anket sonuçlarına göre katılımcıların çoğunluğu “Ekonomik teşviklerin yetersiz kaldığını düşünüyorum”, “Küçük işletmelerin kapanma riskiyle karşı karşıya olduğunu düşünüyorum” ve “İşsizliğin artacağını düşünüyorum” ifadelerine yüksek düzeyde katılım sağlamışlardır. İşletme sahiplerinin görüşlerinin, işletmelerinin hukuki statüsüne ve aile işletmesi olup olmamasına göre farklılık göstermediği anlaşılmıştır. Bununla beraber, kadın işletme sahiplerinin, aylık geliri 5000 TL ve altında, yıllık cirosu 100.000 TL'nin altında bulunan, lisans eğitim düzeyinde eğitim alanların ve 15 yıl ve altında faaliyet süresine sahip olanların Covid-19 salgınının ekonomi üzerinde etkilerine yönelik görüşlerinin daha olumsuz olduğu saptanmıştır (Nakiboğlu ve Işık, 2020). Pandemiye ilişkin olumlu düşünen katılımcı bulunmamaktadır.

Alpago ve O. Alpago (2020: 99-114)“Üçüncü Dünya Savaşının gölgesinde ortaya çıkan korona virüsün yerleşik tüm yaklaşımları değişime ve dönüşüme zorladığını” ifade etmektedirler. Yüksek ekonomik kayba sahip ülkelerin reel üretime dayanmayan rant ekonomisine dayalı modelleri hayata geçireceğini iddia eden çalışma, doğal çevrenin

²⁸Geniş gruplar üzerinde yürütülen, gruptaki bireylerin bir olgu ve olayla ilgili görüşlerinin, tutumlarının alındığı, olgu ve olayların betimlenmeye çalışıldığı araştırmalardır (Karakaya, 2012:59).

tahribinin göz ardı edilerek uzun vadede sağlık açısından ve sosyokültürel olarak negatif dışsallıkların²⁹ meydana gelebileceğini belirtmektedir.

Özatay ve Sak (2020) yaptıkları çalışmada salgının ne kadar süreceğinin ve yayılacağına belli olmadığını, bu nedenle iktisadi kaybın boyutuna ve karşılıklı yükümlülüklerin ne ölçüde yerine getirilebileceği olgularının belirsizlik içerdiğini belirtmektedirler. Özatay ve Sak görüşlerini “Yıllık katma değerin (GSYH’nin) yaklaşık yüzde 22’si ilk çeyrekte, yüzde 24,5’i de ikinci çeyrekte yaratılıyor. İlk iki çeyrekte yaratılan katma değerin aylara eşit dağıldığını varsayalım. Bu durumda sözünü ettiğimiz dönem çok kabaca yıllık GSYH’nin yüzde 7,8’nin yaratıldığı dönem. Bu dönemde GSYH’nin yüzde 10 azalması halinde GSYH’nin yüzde 0,8’i kadar, yüzde 20 azalması halinde ise GSYH’nin 1,6’sı kadar bir kayıp söz konusu olacak. Bu bir aylık dönem dışında kalan dönemde GSYH bir önceki yıla kıyasla yüzde 5,5 artacak olursa yıllık büyüme oranları şöyle oluyor: Yüzde 10’luk kayıpta 4,3, yüzde 20’lik kayıpta 3,5 ve yüzde 66’lık kayıpta 0” şeklinde belirtmektedirler (Özatay ve Sak 2020). Yapılan kabaca hesap detaylandırıldığında bir aylık bir süreçte %20 civarında GSYH kaybı söz konusu olabilmektedir.

Budak ve Korkmaz (2020) gerçekleştirdikleri çalışmada COVID-19 pandemisinin kronolojik sürecini incelemişler ve bununla birlikte ülkeler ve Dünya genelinde gerçekleştirilen faaliyetleri belirtmişlerdir. Çalışma görüşlerini “Daha önceki yıllarda yapılan araştırmalar ve bilim insanlarının yayınladığı raporlara bakıldığında; aslında küreselleşen dünyada daha fazla salgınlarla karşı karşıya kalınacağı ve bu hastalıkların, ayırt etmeksizin bütün toplumları etkileyeceği, yıllar öncesinden öngörülmüştür. Bu noktada salgınların hangi kaynaktan, ne zaman ya da hangi şekilde ortaya çıkacağı, tahmin edilememektedir. Ancak, bu salgınların şiddetini; siyasi karar mekanizmalarının durumu nasıl yöneteceği ve hangi sağlık yönetim araçlarının kullanılacağı belirleyecektir”. Şeklinde ifade etmektedir.

Eryüzlü (2020) çalışmasında korona virüs salgınının diğerlerinden farklı olarak çok büyük bir korku ve telaş yarattığını ve gelişen iletişim teknolojisinin de bunda büyük payı olduğunu vurgulamaktadır. Dünya çapında salgınların daha önce de gerçekleştiği hatta daha da öldürücü olanlarının bulunduğu korona virüsün bu salgınla oranla ölüm oranının

²⁹ Doğal dengeyi gözetmeyen, salt kâr hedefli anlayışı (Alpago ve Alpago 2020)

daha az olduğunun vurgulandığı çalışmada bu anlamda sosyolojik etkilerinin farklı seyrettiği vurgulanmaktadır.

COVID-19'un ekonomik etkileri son yüzyıl içerisinde meydana gelen salgınlara, büyük buhran ve 2008 ekonomik krizindeki etkilerle benzer nitelik arz etmektedir. Sağlık sistemi baskı altındadır, işsizlik artmaktadır ve tedarik zinciri hasar görmüştür. Paranın dolaşımı yavaşlamıştır ve finans sektörü ciddi risk altındadır. Finans sektörünün risk altında olması reel sektörün zarar görebilmesi riskini ortaya çıkarmaktadır. Bu sebeple tüm gelişmiş ekonomiler ve TCMB parasal genişleme politikalarına devam ederek faiz oranlarını düşürmektedirler (Eryüzlü, 2020). Çalışmanın diğer çalışmalardan farkı Friedman'ın³⁰ 1948 de ortaya attığı "helikopter para" fikrinin yararlılığını tartışmasıdır. Bir helikopterden bir defaya mahsus ve karşılıksız olarak dağıtılacak olan 1.000 doların talebi arttıracığı ve enflasyon artışı ile birlikte büyümeyi gerçekleştireceği düşüncesi helikopter para fikrinin özünü oluşturmaktadır. Türkiye'de ki para politikasının uygulayıcısı olan TCMB'nin hayata geçirdiği uygulamanın (2019'a göre %60'a yakın emisyon artışı) ve reel sektör için devlet desteklerinin benzer nitelik taşıdığı ilgili çalışmada belirtilmektedir.

Tanhan (2020: 1029-1077) Online Sesli Foto (OSF) Yöntemiyle Biyopsikososyal Manevi ve Ekonomik Meseleleri ve Genel İyi Oluş Düzeyini Ele Almak: OSF'nin Türkçeye Uyarlanması adlı çalışmada dört amaca odaklandığını belirtmektedir. Bunlar: "(1) COVID-19 sırasında en önemli biyopsikososyal manevi ve ekonomik kolaylaştırıcıları ve engelleri OPV (online photo voice) kullanarak üniversite öğrencileri için kendi benzersiz bakış açılarından incelemek; (2) Kolaylaştırıcıları (destekler, güçlü yönler) geliştirmek ve engelleri aşmak için gönüllü katılımcılar ve ortaklarla birlikte bulguları, özellikle pandemi süreci nedeniyle çevrimiçi yollar aracılığıyla, kilit kişi ve kurumlara mümkün olan tüm yollarla iletmeyi savunmak çalışma katılımcıları tarafından ifade edilen (endişeler, sorunlar); (3) katılımcıların EST düzeylerinin hangi kolaylaştırıcıları ve engelleri nasıl ilişkilendirdiklerini araştırmak; (4) ve son olarak, orijinal İngilizce sürümünde olduğu kadar etkili olup olmadığını değerlendirmek için OPV'yi Türkçe'ye uyarlamak ve kullanmak" olarak sayılmaktadır.

Çalışma, gerek sağlık sektörü çalışanlarının hasta ile ilişkilerinde gerekse genel olarak toplumun ruh sağlığı ile ilgili diyalogların gerçekleştirilebilmesi için yürütülmüştür.

³⁰Friedman, M. (1948). "Monetary and Fiscal Framework for Economic Stability". Essays in Positive Economics, 133-56.

Online Sesli Foto Sistemi'nin kitlelere ulaşında ve yaşanan zorluk ve kolaylıkların anlaşılabilmesi için kullanımının ve genel iyilik halinin iyileştirilebilmesi için kolaylaştırıcı bir unsur olduğu çalışmada vurgulanmaktadır. Pandemi sürecinin sosyal etkileri dikkate alındığında süreç içerisinde toplu etkileşim ve iyileştirme bağlamında yararlı bir enstrüman olarak kullanılabilir olduğu düşünülmektedir.

Literatür birçok farklı açıdan konuyu ele almıştır. Farklı bağımlı ve bağımsız değişkenler içeren modeller kurulmuştur. Tek bir sektör veya sektörler açısından ya da en geniş ölçekte makroekonomik olarak bakış açıları yakalanılmaya çalışılmıştır. Yerel düzeyde veya küresel ölçekte çalışmalar yapılmıştır. Tüm bu çalışmaların amacı an itibariyle 75.704.857 vakanın gerçekleştiği 1.690.061 vakanın ise ölümle sonulandıėı³¹ küresel ölçekte entegrasyona sahip ekonomilerin sosyoekonomik kayıplarını en alt seviyede tutabilmek ve süreç sonrası en kısa zamanda toparlanabilmelerini sağlamaktır.

COVID-19 pandemisi üzerine yapılan çalışmalar sosyoekonomik olarak tüm açılardan bir görüş noktası yakalamaya çalışmışlardır. Yoğunluk ekonomi üzerine olsa da toplumun akıl ve ruh sağlığını iyileştirebilmek için gerçekleştirilen çalışmalar da bulunmaktadır. Kesin olan şey korona virüs kaynaklı panik havasının sağlık sektörünü etkileyen bir olgu olarak ortaya çıkıp sonrasında bir ekonomik kriz hatta toplu bir panik etkileşim yarattığıdır. 2020 yılı içerisinde tüm dünya halkları, ülkeleri ve ekonomileri benzer etkilere sahip birçok sıkıntılı konjonktürü tecrübe etmişlerdir. Bu defa olan şey ise sosyal medyanın getirdiği interaktif etkileşimin ortaya çıkardığı ortak bilincin karşılıklı olarak artırdığı panik havasının yaygınlığının gözlemlenebilir bir nitelik arz etmesidir.

³¹<https://covid19.who.int>

3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. Karşılaştırmalı Analiz

Çalışmanın bu bölümünde ilk olarak Türkiye'nin 2015-2020 yılları arasında ithalat ve ihracat miktar endeksi incelenecektir. Bunun için önce aylık dış ticaret miktar endeksi 2015-2020 aralığında 12 ay ortalaması alınarak incelenecektir daha sonra 2020 yılı aylar bazlı olarak bir önceki yıllarla karşılaştırılmalı olarak değerlendirilecektir.

Türkiye ekonomisinin gerçekleştirdiği ithalat ve ihracat miktarları ilk analiz edilecek veriler arasında yer almaktadır. Önce endeksler bazında bakmanın genel bir görüş açısı kazandıracağı düşünülmektedir.

3.1.1. İthalat ve İhracat Miktar Endeksi Analizi

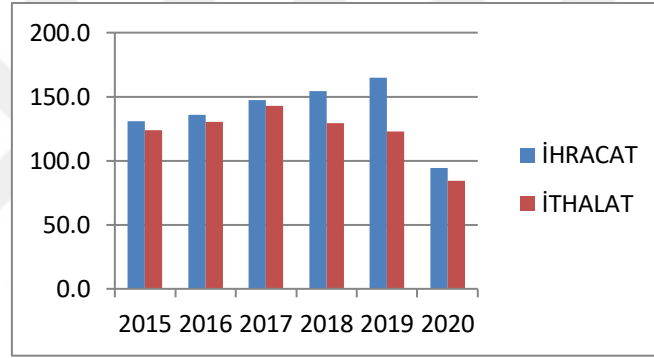
Şekil 3.1 yıllara göre Türk dış ticaret dengesini miktar endeksi üzerinden belirtmektedir³². İthalat miktar endeksi ihracata göre daha düşük hacimlidir. Yıl ortalaması değerleri ihracat için sırasıyla; 130,7; 135,6; 147,5; 154,4; 164,6; 94,4 olarak gerçekleşmiştir. İthalat hacmi ortalaması ise sırasıyla; 123,8; 130,5; 142,7; 129,3; 122,8; 84,3 olarak gerçekleşmiştir. Pandemi etkisinin görüldüğü nokta Mart ve Nisan ayları olarak belirtilebilir. 2019 yılı Mart ve Nisan ayları sırasıyla ihracat hacmi 177,3 ve 125,2, ithalat için 125,2 ve 123,9 olarak gerçekleşirken 2020 yılı aynı aylar için bu değerler ihracat için 149 ve 101 ithalat için ise 136,3 ve 100,8 olarak gerçekleşmiştir. Mart ayı için ihracatta 28,3 puanlık ve Nisan ayı için 24,2 puanlık bir kayıp söz konusudur. İthalat 2019 Mart'ına göre 11,1 puan artmıştır. Nisan ayı ithalat rakamlarında 23,1 puanlık bir gerileme söz konusudur. Mart ayında bir önceki yıla göre artış gösteren ithalat rakamları yurt dışından gelen mal ve hizmetlere konulan kısıtlamaları henüz uygulamaya girmediğini göstermektedir. 2020 yılı Mart ayının ikinci yarısında ilan edilen pandemi Mart ayı rakamlarına doğrudan yansımamış ancak Nisanda net etkisini göstermiştir. İhraç

³² Ağustos sonu itibarıyla

kalemlerindeki düşüşte Nisan ayına yansımaktadır. Korumacı dış ticaret politikaları Nisan ayı itibariyle kendisini göstermektedir.

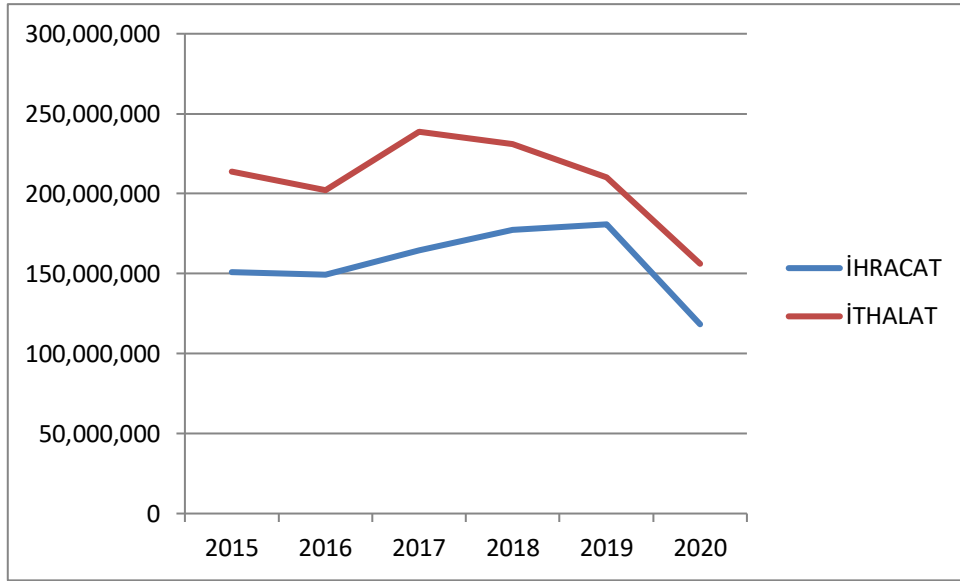
Tablo 3.1 Yıllar Bazlı İhracat ve İthalat Endeksleri Ortalaması

YILLAR	İHRACAT	İTHALAT
2015	130,7	123,8
2016	135,6	130,5
2017	147,5	142,7
2018	154,4	129,3
2019	164,6	122,8
2020	94,4	84,3

Şekil 3.1 Yıllara Göre Dış Ticaret Miktar Endeksi (Kaynak:TÜİK)

İhracat miktar endeksinin ithalata göre daha geniş hacimli olması yanıltıcı bir bilgidir. Çok daha fazla kalem ihraç malına sahip olmamıza rağmen daha az miktarda alınan mal veya hizmete yüksek miktarda ödeme yapılmaktadır. Dolar bazlı olarak dış ticaret dengesine bakıldığında sürekli olarak dış ticaret dengemizin açık verdiği gözlemlenebilir. Sonuç olarak bunlar da katma değeri düşük ürünler ihraç ettiğimizin en büyük göstergelerindendir. Şekil 3.2 2019 yılındaki kırılma noktasını net bir biçimde sergilemektedir. Yıllara göre dış ticaret hacmi sırasıyla ihracat ve ithalat olarak şu şekilde gerçekleşmiştir: 150.982.114, 213.619.211; 149.246.999, 202.189.242; 164.494.619, 238.715.128; 177.168.756, 231.152.483; 180.832.722, 210.345.203; 118.324.783, 156.186.399.

Şekil 3.2 2015-2020 İthalat-İhracat Dengesi (\$) (Kaynak:TÜİK)

İhracat ve ithalat miktar endeksleri lokal bir özellik arz etmektedirler. Dünya ölçeğinde bir görüş açısı kazanabilmek için dünya ticaret hacmi ile bir karşılaştırma yaparak Türkiye ekonomisinin mevcut durumu analiz edilecektir.

3.1.2. Dünya Ticaret Hacmi Analizi

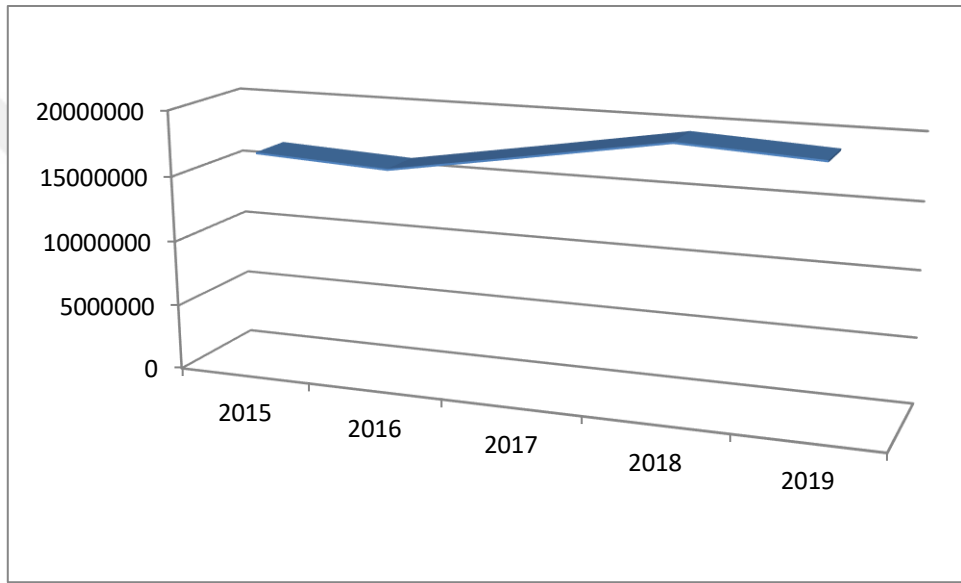
Dünya genelinde dış ticaret hacmine de kısaca değinmekte fayda görülmektedir. Amerika Birleşik Devletleri ve Çin arasında 2018 yılının Temmuz ayında başlayan savaş³³ karşılıklı tarife kısıtlamaları ile 2019 yılına taşınmıştır. 2015 ve 2016 yıllarındaki görece düşük rakamlar (2014'e göre) 2017 yılından itibaren toparlanmaya başlamış ve 2018 yılında 2014 yılı rakamını da aşmıştır. Ancak tarife savaşlarının etkisi bir sonraki yıl olan 2019'a yansımıştır. Sonrasında gelen 2020 yılı COVID-19'un etkileri 2020 yılına damga vurmuştur. Tablo 3.2 ve şekil 3.3 dünya ticaret hacmini belirtmektedir. 2008'de yaşanan krizin etkilerinin kendisini tekrar ettiği yıllar olan 2015 ve 2016 yılları düşük hacimli bir dış ticarete sahne olurken 2017 yılındaki toparlanma 17 trilyon dolar seviyesinde gerçekleşen hacim 2018'de tavan yapmıştır. Ancak 2019 yılı kısıtlamaların getirdiği küçülmeyi yansıtmaktadır ve yaklaşık 1,5 trilyon dolarlık bir kayıp ortaya çıkmıştır.

³³<https://www.china-briefing.com>

Tablo 3.2 2015-2020 Dünya Ticaret Hacmi

YILLAR	TİCARET
2015	16,555,664
2016	16,043,993
2017	17,739,937
2018	19,472,401
2019	18,932,952

Kaynak: WTO

Şekil 3.3 2015-2019 Dünya Ticaret Hacmi (Kaynak:WTO)

2016-2018 yılları arasında sürekli artış gösteren Dünya ticaret hacmi, 2018 yılında başlayan ve 2019 yılında etkisini gösteren Amerika-Çin tarife savaşları sebebiyle 2019 yılında büyük bir düşüş göstermiştir.

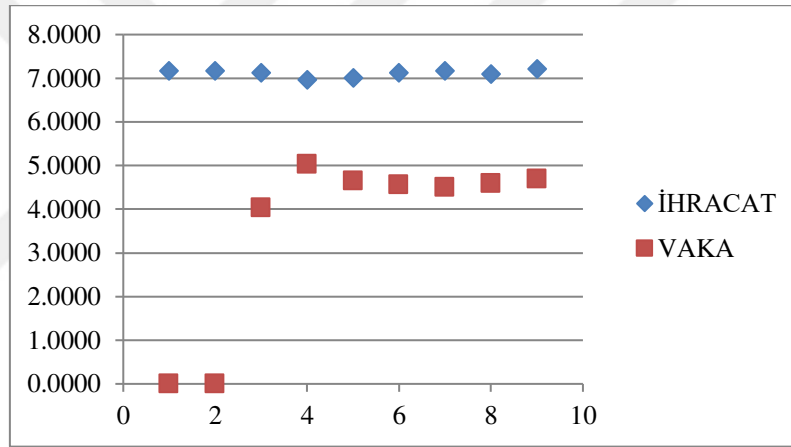
Dünya üzerindeki ticaret hacminin ülkeler arası ihracat verilerinin ülkelere göre değişkenlik arz etmekte olduğu düşünülmektedir. Her ülke ihtiyacı doğrultusunda ithalat gerçekleştirmektedir. Ülke sınırları içerisindeki ithalat talebi daha özel olabilir. Her ülke kendi ekonomisinde bulunmayan veya daha ucuza mal edeceğini düşündüğü mal veya hizmeti ithal etmek isteyecektir.

Buraya kadar olan kısımda yapılan analizler dünya ticareti ve Türk ihracatı arasında anlamlı bir ilişkinin varlığını kanıtlar niteliktedir. Bu genel yargıdan sonra daha özel bir

yargıda bulunabilmek için Türk ihracat rakamları ile ülke içinde gerçekleşen vaka sayıları arasında anlamlı bir ilişki bulunup bulunmadığı sorgulanacaktır.

3.1.3. İhracat ve Vaka sayıları Arasındaki İlişki

COVID-19 pandemisinin Türk dış ticaretine etkileri ise aylar bazlı toplam vaka sayılarının ve dolar bazlı ihracat rakamlarının karşılaştırılmasıyla açıklanabilmektedir. TÜİK verileri Eylül ayı itibariyle olduğu için vaka sayıları da eylül ayına kadar alınmıştır. Şekil 3.4 Nisan ayında pik noktasını gören vakaların ihracat rakamını Mart ayında gerçekleşen 13.339.097\$ tutarındaki rakamdan 8.971.804\$ barajına gerilettiğini göstermektedir.

Şekil 3.4 Türkiye Ekonomisi İhracatı ve Vaka Sayıları (Kaynak: TÜİK ve WHO)

Vaka sayılarının üçüncü ve dördüncü aylardaki negatif etkileri şekil 3.4'de açıkça gözlemlenebilmektedir.

Tablo 3.3'te Mart ayında yaşanan ilk kırılmanın arkasından Nisan ayında yaşanan düşüş ve Mayıs ayından itibaren başlayan toparlanmanın Türk dış ticaretinin ihracat kalemlerine yansıdığı görülmektedir. Mart ayında başlayan pandemi ilanı ile beraber Nisan ayındaki ihracat gelirleri düşüşü bir önceki aylarla karşılaştırıldığında yıl içindeki en büyük düşüştür. Bu da vaka sayılarının yükselmesinin Türkiye ihracatını olumsuz yönde etkilediğinin açık bir göstergesidir. Nisan ayından sonra vaka sayılarının azalmasıyla, ihracatta tekrar toparlanma sürecine girilmiştir.

Tablo 3.3 İhracat ve Vaka sayıları

AYLAR	İHRACAT	VAKA
OCAK	14,687,518	0
ŞUBAT	14,592,356	0
MART	13,339,097	10,827
NİSAN	8,971,804	106,762
MAYIS	9,947,056	44,531
HAZİRAN	13,446,749	36,493
TEMMUZ	14,879,755	31,278
AĞUSTOS	12,451,204	38,655
EYLÜL	16,009,244	48,726

(Kaynak: TÜİK ve WHO)

Aylar bazlı karşılaştırılma yapıldığında, geçen seneye göre Mart ve Nisan aylarındaki ihracat gelir kaybı açıkça gözükmemektedir. Mart ve Nisan ayında vaka sayılarının en yüksek noktaya ulaşmasıyla, ihracatta en düşük gelir elde edilmiştir. Vaka sayılarının yükselmesiyle üretimde ve tedarikte yavaşlama gerçekleşmiş, gümrüklerde yaşanan sıkıntılarla beraber ihracatta düşüş gerçekleşmiştir.

Kısaca özetlenecek olursa Türkiye'nin yurt dışına gerçekleştirdiği ihracatın dünya dış ticaret hacmi ve vaka sayıları ile anlamlı bir ilişkisi olduğu söylenebilir. Konu daha derin bir analize tabi tutulduğunda trend analizi yapmanın gerekli olduğu düşünülmektedir. Trend analizi ile ihracat gelirlerinin ay bazlı seyrinin tespitine çalışılacaktır.

3.1.4. Türk İhracatı Trend Analizi

Bu kısımda pandemi sürecinin etkilerini ortaya koyabilmek için trend analizi gerçekleştirilecektir. Bu analizi için bağımlı değişken olarak aylar bazlı elde edilen dolar geliri bağımlı değişken ve aylar 2013 Ocak ayı "1" ve 2020 Eylül ayı 93 olmak üzere bağımsız değişken olarak denkleme dâhil edilecektir. Bunun gerekçesi her ayın kendi içinde ve kendisine özel olayları barındırmasıdır. Bu analizin yapılmasındaki amaç 2020 yılının ilgili aylarındaki düşüşün görsel olarak sergilenebilmesidir.

Şekil 3.5 gerçekleştirilen analizin değişkenlerinden modelden dışlanan olmadığına ilişkin veriyi içermektedir. Buna göre dışlanan herhangi bir değişken bulunmamaktadır.

Model değişkenlerinden bağımsız değişken “aylar2” değişkenidir. Bunun sebebi bu model kurulmadan önce sadece pandemi dönemine ilişkin verilerle yapılan modelin başlangıç yılı olarak 2015 yılının alınması sebebiyle anlamlı bir ilişki içermemesidir. İlk modelin bağımsız değişkeninin katsayısı (β_1) 0,249 olarak bulunmuştur. Alfa değerinden büyük olan bu değer anlamlı bir ilişkinin olmadığını belirtmektedir. Daha sonra kurulan modelde veri seti 2013 yılının birinci ayı olan Ocak ayından itibaren başlatılmıştır. Yeterli veri seti ile model anlamlı bir ilişki olduğunu doğrulamıştır.

Variables Entered/Removed^a

Model	Variables Entered	Variables Removed	Method
1	aylar2 ^b	.	Enter

a. Dependent Variable: ihracat2

b. All requested variables entered.

Şekil 3.5 Türk İhracatı Trend Analizi Modele Giren/Çıkan değişkenler

Şekil 3.6 model özetini içermektedir. Şekle göre iki değişken arasında pozitif yönlü bir ilişki söz konusudur ve determinasyon katsayısı bağımsız değişkendeki değişimin bağımlı değişkendeki değişimin %6,8’ini açıkladığını ifade etmektedir. Bunun gerekçesi özellikle 2020 yılının Nisan ve Mayıs aylarında yaşanan kırılmalardır. Daha sonra ekonomi kendini toparlamaya başlamıştır.

Model Summary

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,260 ^a	,068	,057	148069042,57068

a. Predictors: (Constant), aylar2

Şekil 3.6 Model Özeti

Şekil 3.7 ANOVA tablosunu içermektedir. Regresyon katsayısı anlamlıdır.

ANOVA^a

Model	Sum of Squares	df	MeanSquare	F	Sig.
1 Regression	1447256313313 65984,000	1	1447256313313 65984,000	6,601	,012 ^b
Residual	1995124164469 725180,000	91	2192444136779 9168,000		
Total	2139849795801 091070,000	92			

a. Dependent Variable: ihracat2

b. Predictors: (Constant), aylar2

Şekil 3.7 Model ANOVA Tablosu

Şekil 3.8 model katsayılarını belirtmektedir. Buna göre regresyon modeli $Y = 1295488974 + 1469481,201X$ olarak bulunmuştur. Katsayılar anlamlı bir ilişkinin varlığını belirtmektedirler hem sabit katsayı (β_0) hem de bağımsız değişkenin katsayısı (β_1) alfa değerinden küçüktür. Bunlar sırasıyla 0,000 ve 0,012 olarak bulunmuştur.

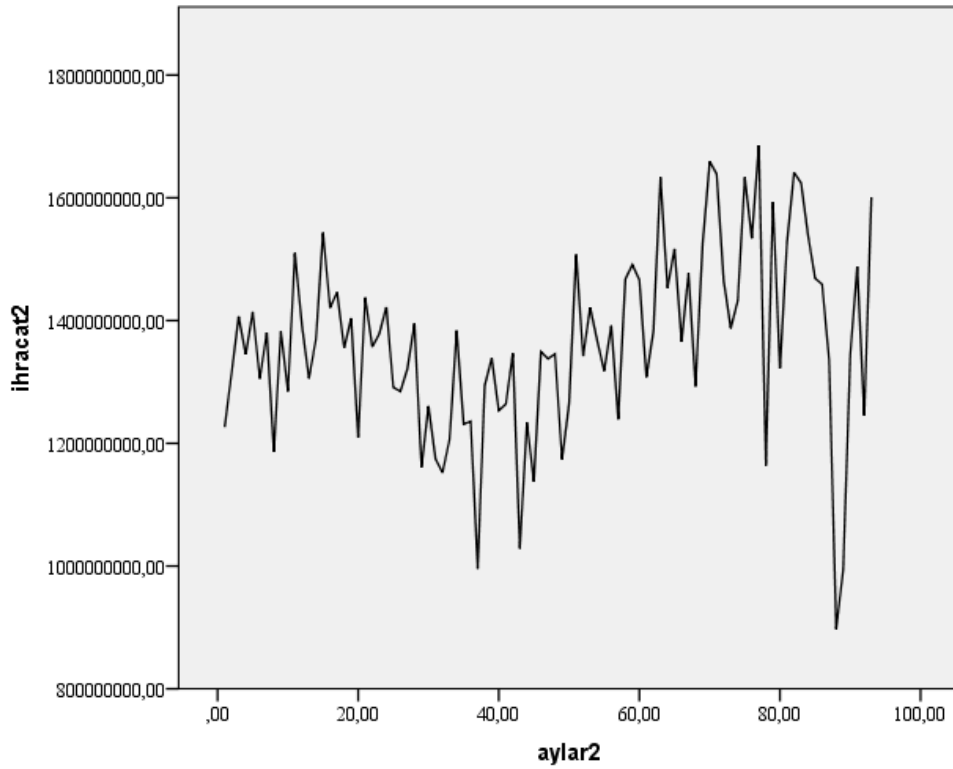
Coefficients^a

Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
	B	Std. Error	Beta		
1 (Constant)	1295488974,49 2	30957414,444		41,847	,000
aylar2	1469481,201	571946,724	,260	2,569	,012

a. Dependent Variable: ihracat2

Şekil 3.8 Model Katsayıları

Şekil 3.9 trend analizine ilişkin kırılma noktalarını ifade etmektedir. 2020 yılının nisan ve mayıs ayları 88 ve 89 aylara karşılık gelmektedir ve kırılma net bir biçimde gözlemlenebilmektedir. Türkiye ekonomisi 2013 yılından bu yana böylesi bir düşüşle karşılaşmamıştır. Ancak modelin açıklama oranı düşüktür. Modeldeki açıklayıcı değişken sayısının artırılması gerekmektedir.

Şekil 3.9 Trend Analizi

Ancak ekonominin tüm sektörlerini etkileyen COVID-19 pandemisinin etkilerinin net olarak anlaşılabilmesi için Türk ekonomisinin ihracat kalemlerinin ana başlıklarının da analiz edilmesi gerekmektedir.

Türk ihracat kalemleri, Uluslararası Ticari sınıflandırma baz alınarak sınıflandırılmıştır. İhracat kalemleri dört ana başlıktan oluşmaktadır. Bunlar;

- Yatırım (sermaye) malları
- Hammadde (ara mallar)
- Tüketim malları
- Diğerleri

Olarak belirtilmektedirler.

Türkiye ekonomisi hakkında ihracat kalemleri bazında genel bir fikri edinebilmek için bu başlıklar altında yer alan kalemlerin analiz edilmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu dört ana başlık altında yapılan ihracat faaliyetlerinden elde edilen gelire ilişkin kırılma noktaları önceki yıllar göre 2020 yılı Mart ve Nisan ayında düşüş göstermektedir. 2019 ve 2020 yılları arasındaki farklar pandemi sürecinin etkilerini yansıtır niteliktedir.

Tablo 3.4 Yıllara ve Ekonomik Gruplara Göre İhracat Kalemleri (Kaynak: TÜİK)

YILLAR	EKONOMİK GRUP	OCAK	ŞUBAT	MART	NİSAN	MAYIS	HAZİRAN	TEMMUZ	AĞUSTOS	EYLÜL
2020	Yatırım (sermaye) malları	1,570,212.99	1,762,351.26	1,483,038.50	901,489.77	1,062,283.18	1,561,565.04	1,746,517.73	1,369,716.31	1,939,769.40
	Hammadde (ara mallar)	7,014,848.59	6,632,360.69	6,513,123.58	4,897,027.86	5,147,373.79	6,507,636.74	6,883,013.00	6,105,197.36	7,189,892.70
	Tüketim malları	5,978,828.28	6,146,708.06	5,285,597.47	3,083,324.89	3,676,258.25	5,278,579.13	6,144,786.91	4,906,772.92	6,672,521.47
	Diğerleri	123,628.14	50,935.95	57,337.29	89,961.61	61,140.34	98,967.79	105,437.43	69,517.70	207,060.65
2019	Yatırım (sermaye) malları	1 637 827	1 745 045	1 984 961	1,943,160.80	1,983,279.06	1 470 180	2 049 831	1 521 869	1 722 036
	Hammadde (ara mallar)	6 726 877	6 812 213	7 617 676	7,199,078.08	8,301,338.66	5 577 730	7 554 053	6 725 584	7 213 473
	Tüketim malları	5 430 275	5 711 465	6 668 867	6,132,321.24	6,455,890.53	4 510 463	6 230 786	4 885 094	6 223 671
	Diğerleri	79 847	54 320	64 358	66,059.70	114,596.85	76 281	97 335	90 329	114 400
2018	Yatırım (sermaye) malları	1 285 519	1 732 090	1 942 951	1,693,621.41	1,875,515.20	1 691 397	1 808 157	1 315 553	1 826 931
	Hammadde (ara mallar)	6 343 756	6 439 572	7 684 429	6,739,013.04	7,149,526.85	6 577 695	6 934 660	6 764 489	7 485 706
	Tüketim malları	5 418 156	5 602 854	6 667 289	6,015,459.06	6,086,847.20	5 318 817	5 898 432	4 816 825	5 902 135
	Diğerleri	32 667	52 616	43 585	82,729.37	54,758.79	69 182	130 113	29 887	32 597
2017	Yatırım (sermaye) malları	1 145 234	1 337 006	1 683 148	1,590,721.83	2,023,114.64	1 957 772	1 498 145	1 462 003	1 329 688
	Hammadde (ara mallar)	5 562 637	6 044 844	7 129 913	6,322,117.37	6,463,987.71	6 236 915	6 204 579	6 698 267	5 863 746
	Tüketim malları	4 968 803	5 195 158	6 180 285	5,461,699.31	5,681,283.15	5 396 571	5 430 598	5 694 607	5 146 182
	Diğerleri	62 053	66 602	82 263	45,887.17	45,382.52	80 726	46 174	61 176	51 952
2016	Yatırım (sermaye) malları	1 148 718	1 462 184	1 517 225	1,567,666.13	1,364,844.39	1 475 665	1 159 269	1 154 906	1 219 104
	Hammadde (ara mallar)	4 582 428	6 461 576	6 490 063	5,697,804.44	6,244,450.13	6 553 573	5 012 244	5 816 420	5 293 378
	Tüketim malları	4 166 191	4 928 016	5 231 798	5,192,135.06	4,983,072.51	5 353 729	4 087 675	5 290 126	4 816 134
	Diğerleri	59 232	87 570	145 106	75,884.04	44,657.92	82 877	27 104	80 669	48 161
2015	Yatırım (sermaye) malları	1 244 479	1 311 717	1 346 020	1,442,404.35	1,211,798.47	1 426 217	1 433 123	1 205 666	1 331 329
	Hammadde (ara mallar)	6 429 543	6 761 729	6 655 626	7,197,533.58	5,499,915.69	5 737 339	5 420 085	5 429 260	5 692 980
	Tüketim malları	5 186 228	4 728 167	5 142 350	5,247,160.55	4,838,331.00	5 390 640	4 840 278	4 816 512	4 940 484
	Diğerleri	49 878	44 803	71 990	66,324.11	57,936.39	51 861	52 395	70 718	100 327

Tablo 3.4 ekonomik gruplara göre Türk ekonomisinin ihrac kalemelerini belirtmektedir. İncelenen yıllar boyunca (2015-2020)³⁴ en önemli ihrac kalemi hammadde (ara mal) olmuştur. Standart International Trade Classification (SITC) listesi incelendiğinde Metalik Cevherler ve Metal Hurda,³⁵ Metalurjide Kullanılan Muhtelif Demir Olmayan Taban Metalleri ve Sermetler,³⁶ başlıkları altında ara mal (intermediate) tanımına rastlanmaktadır (Anonim 2006). Özetle, TÜİK veri tabanında yer alan ve incelenen tüm yılların tüm ayları boyunca en büyük ihrac kalemini oluşturan ekonomik grup maden sınıflandırmasının içinde yer almaktadır. TÜİK veri setlerinde alt başlıklar; sanayi için işlem görmemiş maddeler, sanayi için işlem görmüş maddeler, işlem görmemiş yakıt ve yağlar, yatırım mallarının aksam ve parçaları, taşımacılık araçlarının aksam ve parçaları, esaslı yiyecek ve içecek ve olan işlenmemiş hammaddeler, esaslı yiyecek ve içecek olan işlenmiş hammaddeler ve işlem görmüş yakıt ve yağlar şeklindedir. İkinci sırayı işgal eden tüketim malları ise; binek otomobilleri, dayanıklı tüketim malları, yarı dayanıklı tüketim malları, dayanıksız tüketim malları, esaslı yiyecek ve içecek ve olan işlenmemiş hammaddeler, esaslı yiyecek ve içecek ve olan işlenmiş hammaddeler, motor benzini ve diğer hafif yağlar, sanayi ile ilgili olmayan taşıma araç ve gereçleridir. İhracat kalemlerinde üçüncü sırayı işgal etmekte olan tüketim malları ise, yatırım (sermaye) malları (taşımacılık araçları hariç) ve sanayi ile ilgili taşımacılık araç ve gereçleri şeklinde sıralanmaktadır. Son olarak diğerleri başlığı altında başka yerde belirtilmeyen diğer mallar olarak tek bir içerik bulunmaktadır³⁷.

Tablo 3.4 incelendiğinde 2015-2019 yılları aralığında yer alan zaman diliminde 2017 yılında 7 milyon barajının üzerine çıkan ve 2019 yılındaki dünya çapına ekonomik daralmaya rağmen 7 milyon barajını muhafaza eden ve 2018'de bir önceki yıla göre de artış gösteren hammadde kalemi 2020 yılının Mart ayında 2016 yılındaki seviyesinin biraz üzerinde yer almıştır. İkinci sırada yer alan tüketim mallarındaki düşüş görece daha yumuşak olarak ortaya çıkmaktadır. 2019 ve 2020 yılı Mart ayları arasındaki fark 155.000.000 seviyesinde gerçekleşmiştir. Her iki kalemin içerisinde de yiyecek ve içeceğe ilişkin başlıklar yer almaktadır. Ancak hammadde malları sınıflandırmasında yer alan başlıklar işlenecek mal niteliği taşımakta olduğundan fark daha yüksek olarak ortaya çıkmaktadır.

³⁴ Veri seti 2020 Eylül ayında sonlandığından tüm yılların eylül ay verilerine kadar olan kısım alınmıştır.

³⁵ Division 28 (284.2) ve (284.22) Sayfa 33

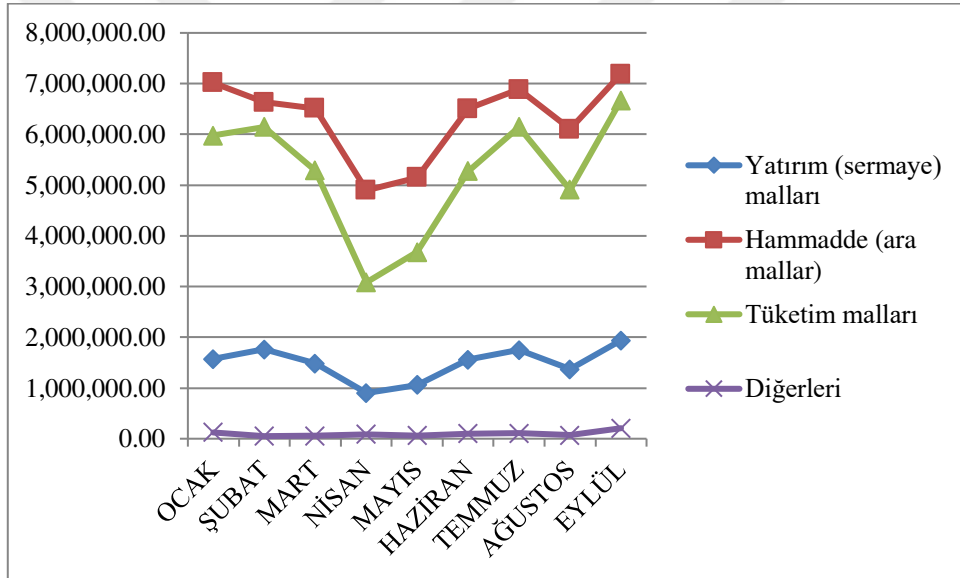
³⁶ Division 68 (689.81) Sayfa 105

³⁷ www.tuik.gov.tr

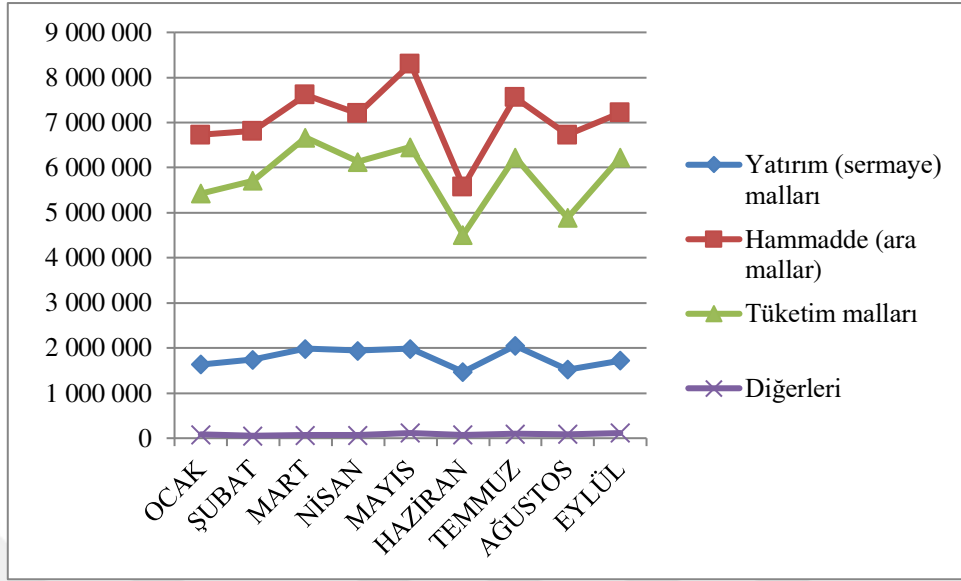
Tablo 3.4'te yer alan ve yatırım malları sınıflandırmasına tabi kalemlerde düşüş 500.000 \$ civarında gerçekleşmiştir. Tüm ülke ekonomilerinde aniden ortaya çıkan ve yatırımları durma noktasına getiren pandeminin böylesi bir sonuç ortaya çıkarmasının doğal olduğu düşünülmektedir.

Sırasıyla yatırım, hammadde ve tüketim malları Nisan ayı için gözlemlendiğinde sürecin etkilerinin çok daha keskin düşüslere sebep olmakta olduğu gözlemlenebilir. 2020 ve 2019 yılları Nisan ayı için farklar sırasıyla ve yaklaşık olarak 1 Milyar, 2 Milyar 300 Milyon ve 3 Milyar \$ seviyesinde gerçekleşmiştir. Tüm değerlerin eski seviyelerine yaklaşmaları ancak Eylül ayı içerisinde gerçekleşebilmiştir.

Kırılma noktalarının daha iyi anlaşılabilmesi için TÜİK verilerinden Şekil 3.10 ve 3.11 üretilmiştir.

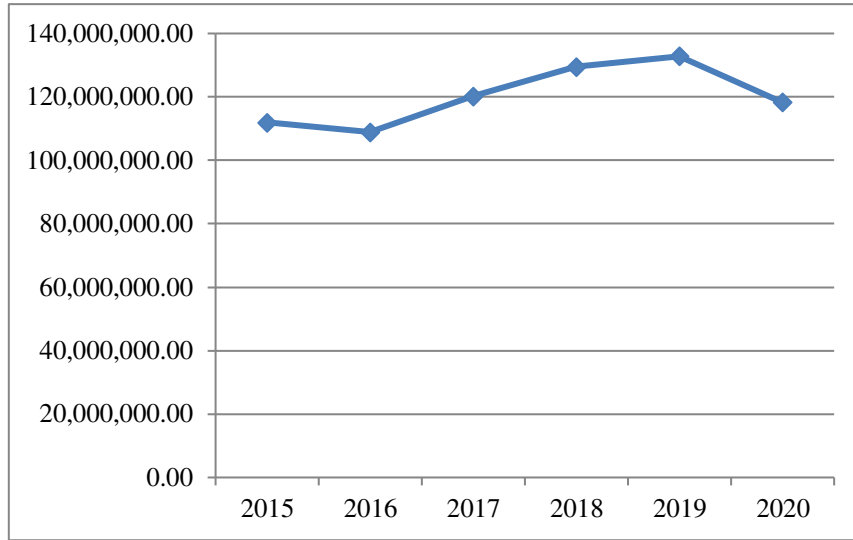
Şekil 3.10 2020 Aylar Bazlı İhracat (Kaynak:TÜİK)

Şekil 3.11 2019 Yılı Aylar Bazlı İhracat (Kaynak:TÜİK)

Her iki şekilde karşılaştırmalı olarak incelendiğinde özellikle 2020 yılı kırılması açık bir biçimde görülebilmektedir. 2019 yılında yaz aylarında düşme eğiliminde olan ihracat kalemleri 2020 yılı bahar aylarında keskin bir düşüş yaşamış ve Mayıs ayından itibaren yavaş da olsa eski değerlerine doğru yükselmeye başlamışlardır.

Türkiye ekonomisinin ihracat kalemleri bazında toplam bir analiz yapılmak istendiğinde, Eylül ayına kadar olan toplamlar elde edilerek şekil 3.12 üretilmiştir. Dünya ekonomisinin daralma yaşadığı yıl olan 2019'da bile yükselme eğilimine sahip ihracat kalemlerinin yaşadığı düşüş şekle yansımaktadır.

Şekil 3.12 Yıllar Bazlı Toplam İhracat

Bu bölüme kadar yapılan analizler ciddi kayıpları vurgular niteliktedir. Ancak bu kayıpların GSYİH düzeyinde incelenmesi gerektiği düşünülmektedir. GSYİH'nin tüm ülkeler için küçüleceği beklentisi hakim bir görüştür. IMF tahminleri 2020 yılı için %-5 olarak bildirilmektedir. Bu bağlamda daha makro düzeyde bir görüş kazanabilmek için bu analiz gerekli görülmektedir.

3.1.5. GSYİH Analizi

Makro düzeyde bir inceleme yapabilmek için Türkiye ekonomisinin yurt içi üretim toplamına yani GSYİH'sine bakmakta fayda olduğu düşünülmektedir. TÜİK veri tabanındaki veri 2012-2018 yılları aralığındaki değerleri kapsamaktadır. IMF 2019 yılı için Türkiye GSYİH değişimini bir önceki yıla göre %0,9 artış olarak açıklamaktadır (World Economic Outlook 2020). 2020 yılı Türkiye GSYİH için ise bir önceki yıla göre %-5,0 olarak açıklamaktadır. 2021 yılı için ise %5,0'lık bir artış öngörmektedir. Makro düzeyde bakılabilecek en önemli verilerden olan GSYİH tahmini 2020 yılı için oldukça düşük gerçekleşecektir. Türkiye ekonomisini 2018 yılı GSYİH'si 3.724.388.000.000 Türk Lirası seviyesinde gerçekleştirmiştir. IMF tahmini dikkate alınarak hesaplama yapıldığında (2018 değeri *1, 009) yaklaşık 33,5 Milyar Türk Lirası civarında bir artış gerçekleşecektir (3,757,907,492,000). 2020 yılı için öngörülen %-5'lik gerileme ise belirtilen rakamı 3,570,012,117,400 seviyesine çekecektir. Bu durum Türkiye ekonomisi için 188 Milyar

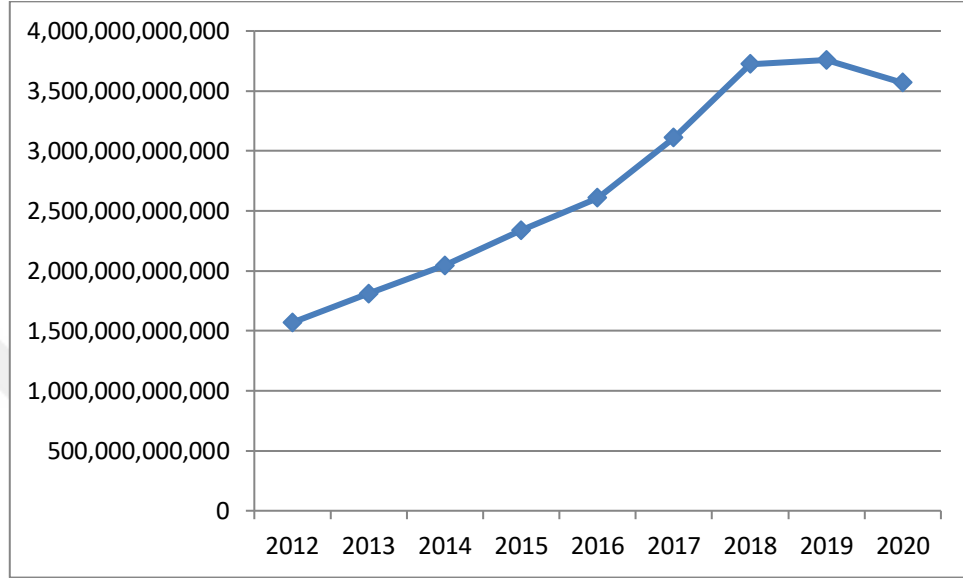
(187.895.374.600) Türk Lirası civarında bir kayıp demektir. Pandemiden kaynaklanan makro seviyede kayıp Türkiye Cumhuriyeti'nin iki yılına mal olacaktır.

Tablo 3.5 IMF GSYİH Gerçekleşenler ve Tahminler

	2018	2019	Projections	
			2020	2021
Argentina	-2.5	-2.2	-9.9	3.9
Australia	2.8	1.8	-4.5	4.0
Brazil	1.3	1.1	-9.1	3.6
Canada	2.0	1.7	-8.4	4.9
China	6.7	6.1	1.0	8.2
Egypt 2/	5.3	5.6	2.0	2.0
France	1.8	1.5	-12.5	7.3
Germany	1.5	0.6	-7.8	5.4
India 2/	6.1	4.2	-4.5	6.0
Indonesia	5.2	5.0	-0.3	6.1
Iran 2/	-5.4	-7.6	-6.0	3.1
Italy	0.8	0.3	-12.8	6.3
Japan	0.3	0.7	-5.8	2.4
Kazakhstan	4.1	4.5	-2.7	3.0
Korea	2.9	2.0	-2.1	3.0
Malaysia	4.7	4.3	-3.8	6.3
Mexico	2.2	-0.3	-10.5	3.3
Netherlands	2.6	1.8	-7.7	5.0
Nigeria	1.9	2.2	-5.4	2.6
Pakistan 2/	5.5	1.9	-0.4	1.0
Philippines	6.3	6.0	-3.6	6.8
Poland	5.3	4.1	-4.6	4.2
Russia	2.5	1.3	-6.6	4.1
Saudi Arabia	2.4	0.3	-6.8	3.1
South Africa	0.8	0.2	-8.0	3.5
Spain	2.4	2.0	-12.8	6.3
Thailand	4.2	2.4	-7.7	5.0
Turkey	2.8	0.9	-5.0	5.0
United Kingdom	1.3	1.4	-10.2	6.3
United States	2.9	2.3	-8.0	4.5

Kaynak:IMF

Şekil 3.13 IMF tahminlerini de içeren Türkiye GSYİH'sini göstermektedir. 2012 yılından bu yana istikrarlı bir biçimde büyüyen rakamın 2020 yılındaki kırılması net bir biçimde izlenebilmektedir.

Şekil 3.13 Türkiye Ekonomisi GSYİH (IMF Tahminleri İle Birlikte) (Kaynak: TÜİK ve IMF)

Türkiye ekonomisine geniş bakış açıları kazanabilmek için bu noktaya kadar ithalat ve ihracat miktar endeksleri, Dünya ticaret hacmi ve Türkiye ekonomisi ile etkileşimi ve trend analizi yoluyla kırılma noktaları belirlenmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti'nin dört ana grupta sınıflandırılan ihracat kalemlerinin seyri de gözden geçirilmiştir. GSYİH rakamları incelenmiş ve değişik bir bakış açısı yakalanılmaya çalışılmıştır. Ancak süreç içerisinde ihracat kalemlerimizi satın alan hangi ülkeler nasıl bir davranış kalıbı geliştirmişler ve Türk ihraç mallarına karşı nasıl bir tavır takınmışlardır? Bu soruların cevaplanabilmesi için ülkeler olan ihracatın seyrinin incelenmesi gerektiği düşünülmektedir.

3.1.6. Ülkelere Göre İhracat Analizi

Tablo 3.6 Türkiye ekonomisinin ülkelere göre ihracat rakamlarını 2020 ve 2019 yılları için Mart, Nisan ayları ve toplam düzeyinde belirtmektedir. Tablonun toplam kısmındaki rakamlar dokuz aylık toplamı belirtmektedir. İlgili yılların Mart ve Nisan aylarındaki veriler aynı adı taşıyan başlıklar altında sunulmaktadır. Sadece Avrupa Birliğine dokuz aylık toplamda yaklaşık 9 milyar dolarlık kayıp söz konusudur. Avrupa Birliği dışında kalan diğer ülkelere yapılan ihracat yaklaşık 1 milyar dolarlık bir kayıp yaşamıştır. Birliğe üye ülkelerin pandemi sürecine verdikleri ani tepkinin bir sonucu olarak bu iki rakamın ortaya çıktığı düşünülmektedir. Pandemi süreci başlar başlamaz birlik üyeleri korumacı bir dış ticaret siyaseti izlemişlerdir. Yine dünyanın en gelişmiş ekonomilerini içinde barındıran OECD'ye üye ülkelere yapılan ihracatta da 7 Milyar dolarlık bir kayıp söz konusudur. Aynı şekilde sürece hızlı bir tepki verdikleri düşünülmektedir. Yakın ve Orta Doğu ülkelerinde de diğer iki grup kadar olmasa da benzer bir durum söz konusudur. Bu grup için Türk ekonomisinin kaybı 4 milyar dolar civarında gerçekleşmiştir.

Tablo 3.6 Türk ekonomisinin dış ticaret açısından uğradığı kayıpları net bir biçimde ifade etmektedir. Tablodaki ilginç veri Bağımsız Devletler Topluluğunun her şeye rağmen bir önceki yıla göre ithalat miktarını arttırdığını göstermektedir. Dünyanın geriye kalan kısmından bağımsız olarak hareket ettikleri düşünülmektedir.

Tablo 3.6 Ülkelere Göre İhracat (Kaynak:TÜİK)

YILLAR	2020			2019		
ÜLKELER	TOPLAM	MART	NİSAN	TOPLAM	MART	NİSAN
A-Avrupa Birliği (AB 27)	48,931,285.91	5,344,741.08	3,373,677.63	57,108,270.11	7,081,888.30	6,478,786.20
1-Diğer Avrupa (AB Hariç)	16,603,048.79	1,820,865.92	1,006,244.39	17,740,262.90	1,985,364.11	1,874,862.91
2-Kuzey Afrika	6,566,575.38	903,658.48	501,939.90	7,785,863.96	1,061,212.75	949,691.74
3-Diğer Afrika	4,322,358.45	576,396.89	420,925.18	4,258,389.56	492,549.32	499,422.83
4-Kuzey Amerika	7,991,121.01	954,292.91	666,675.28	7,305,548.07	870,470.64	936,148.96
5-Orta Amerika ve Karayipler	1,041,913.75	132,491.89	80,365.31	1,316,437.52	160,697.08	172,846.44
6-Güney Amerika	1,261,008.53	140,602.72	108,773.53	1,347,054.57	160,975.33	180,661.59
7-Yakın ve Orta Doğu	21,985,835.39	2,356,779.63	1,908,654.93	25,327,408.36	3,313,503.71	3,055,316.52
8-Diğer Asya	8,700,805.14	1,021,492.30	846,854.00	9,825,786.37	1,125,215.28	1,093,032.97
9-Avustralya ve Yeni Zelanda	577,788.06	69,056.22	44,463.83	569,341.74	60,475.35	67,754.46
10-Diğer Ülke ve Bölgeler	343,042.36	18,718.80	13,230.17	208,208.01	23,510.54	32,095.21
OECD Ülkeleri-	66,003,007.95	7,303,827.27	4,602,648.94	73,663,991.08	8,928,075.89	8,302,494.12
EFTA Ülkeleri-	1,266,984.03	111,074.96	83,135.82	1,292,519.06	165,669.53	109,026.04
Karadeniz Ekonomik İşbirliği	14,233,544.96	1,616,187.32	1,073,789.61	14,657,862.70	1,756,172.88	1,626,793.23
Ekonomik İşbirliği Teşkilatı-	5,934,548.73	517,250.91	475,457.03	6,311,307.37	697,719.82	705,618.69
Bağımsız Devletler Topluluğu	7,037,999.34	768,234.66	547,311.60	6,784,991.94	766,765.18	721,519.69
Türk Cumhuriyetleri	3,852,595.17	402,099.44	358,381.16	3,647,722.22	400,120.03	394,232.02
İslam İşbirliği Teşkilatı	30,703,574.67	3,490,689.67	2,669,121.01	35,267,501.19	4,487,711.70	4,243,815.66
D-8 Gelişen Sekiz Ülke	5,139,966.62	530,575.03	404,086.94	6,222,994.68	752,714.09	728,366.00

Ülkelere yapılan ihracat bazı ülkeler için artış eğilimine girerken bazı ülkeler için muhtemelen birtakım kısıtların uygulamaya geçirilmesiyle artış eğilimine girmiştir. Ancak aynı coğrafyayı paylaşan ülkeler ile Avrupa Birliği ülkeleri hariç ticaretin çok kesintiye uğramadığı gözlemlenmektedir.

Bir başka makro veri olan işsizlik rakamının Türkiye ekonomisine etkilerinin araştırılmasının özellikle bireysel bazda yaşananların ortaya konulması bağlamında önem arz ettiği düşünülmektedir.

3.1.7. Mevsim Etkilerinden Arındırılmış İşgücü İstatistikleri

Tablo 3.7 mevsim etkilerinden arındırılmış işgücü istatistiklerini belirtmektedir. 2019 ve 2020 yıllarının karşılaştırmalı olarak sunulduğu tablo incelendiğinde 2019 Mart ayında

istihdam rakamının 28 Milyon civarında olduğu görülmektedir. Ancak, 2020 Mart ayında bu rakam 26,5 Milyona gerilemiştir. Nisan ayı için istihdam rakamları sırasıyla 2019 ve 2020 yılları için 28.155.000 ve 25.639.000 olarak gerçekleşmiştir. 2.516.000 kişilik fark Nisan ayı için gözlemlenmektedir. Sektörler bazında bakıldığında, tarım sektörü için Mart 2019'da 5.176.000 olan rakam 2020 yılında 4.661.000'e gerilemiştir. 515.000 kişilik fark söz konusudur. Tarım sektörünün Nisan ayı karşılaştırması ise 5.099.000'den 4.633.000'e gerileme içermektedir. 466.000 kişi işini kaybetmiştir. Tablonun içerdiği verilerden ele alınacak herhangi bir sektörde durum değişmemektedir. 2019 yılı Mart ayında 4.562.000 ve Nisan ayında 4.527.000 olan işsiz sayıları 2020 yılı için sırasıyla 4.009.000 ve 4.077.000 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 3.7 Mevsim Etkilerinden Arındırılmış İşgücü İstatistikleri

YILLAR	AYLAR	İŞGÜCÜ	İSTİHDAM	TARIM	TOPLAM	SANAYİ	İNŞAAT	HİZMET	İŞSİZ
2019	Ocak	32 307	27 940	5 136	22 804	5 392	1 656	15 756	4 366
	Şubat	32 628	28 133	5 182	22 951	5 388	1 655	15 908	4 495
	Mart	32 771	28 210	5 176	23 034	5 482	1 611	15 941	4 562
	Nisan	32 682	28 155	5 099	23 057	5 553	1 587	15 916	4 527
	Mayıs	32 537	28 035	5 034	23 001	5 546	1 549	15 907	4 502
	Haziran	32 528	28 083	5 047	23 036	5 616	1 576	15 844	4 444
	Temmuz	32 506	27 946	5 109	22 837	5 600	1 506	15 732	4 560
	Ağustos	32 526	27 967	5 088	22 880	5 551	1 488	15 841	4 559
2020	Ocak	32 126	28 024	4 889	23 134	5 649	1 571	15 914	4 102
	Şubat	31 592	27 554	4 675	22 878	5 593	1 548	15 737	4 039
	Mart	30 586	26 578	4 661	21 916	5 508	1 353	15 055	4 009
	Nisan	29 715	25 639	4 633	21 005	5 344	1 237	14 424	4 077
	Mayıs	29 829	25 685	4 734	20 952	5 272	1 354	14 325	4 144
	Haziran	30 395	26 134	4 771	21 363	5 297	1 499	14 567	4 261
	Temmuz	30 851	26 672	4 745	21 927	5 354	1 611	14 962	4 179
	Ağustos	31 053	26 952	4 767	22 185	5 460	1 620	15 106	4 101

Kaynak:TÜİK

3.2. Değerlendirme

Topluca bir değerlendirme yapılacak olursa COVID-19 pandemisi 2020 yılının ilk çeyreğinde çok etkili olamamıştır. Nisan ayı pandemi etkisinin en yoğun hissedildiği ay olmuştur. Hem arz yönünde hem de talep yönünde çok ciddi şoklar yaşanmıştır. Devlet gerek işsizlik ve gerekse sağlık ödemeleri açısından ciddi bütçe açıkları riski ile karşı karşıya kalabilir. Yabancı sermaye ülkeden hızlı bir şekilde çıkma eğilime girebilir.

İstihdam rakamlarındaki neredeyse tüm sektörlerde görünen gerileme etkisi talepte ciddi düşüşlere yol açmıştır. Özellikle Nisan ayı piyasanın ciddi krizle karşı karşıya kaldığı ay olmuştur. COVID-19 üretim, istihdam, firma gelirlerinin düşüşü ve ihracat gerilemeleri yaşatmıştır. Hizmet sektörü içerisinde yer alan turizm gelirlerimiz kriz ekonomisinin sonuçlarından en çok etkilenen sektörlerden olacaktır. 2020 Nisan ayı hizmet sektörünün yaklaşık 1,5 milyon TL kaybına dair veriyi içermektedir. IMF tahmini olan %5 civarında daralmanın doğru bir öngörü olduğu düşünülmektedir.

Pandemi sürecinin tüm dünya ekonomilerine ve Türkiye ekonomisine negatif etkileri olduğu eldeki veri setlerinden çıkartılan sonuçlar tarafından bariz biçimde ortaya konulmuştur. Ancak, ekonomi içerisinde faaliyet gösteren tüm sektörler için negatif etkilenme söz konusu olmamaktadır. En net gelişim gösterdiği düşünülen “posta yoluyla veya internet üzerinden” gerçekleştirilen satışlara ilişkin TÜİK veri tabanından elde edilen perakende satış hacim indeksi incelendiğinde sektörün gelişimi açık biçimde görülmektedir. 2019 Mart ayı ile 2020 yılı Mart ayı arasında 14,7 puanlık fark varken 2020 Nisan ayı için bu rakam 58,5 olarak gerçekleşmiştir. Yeni “normal” kavramı yaşam tarzını tamamen değiştirmiş ve 2020 yılının Mayıs ve Haziran ayları pik noktaya ulaşan bir internet ve posta perakende ticaret pazarı yaratmıştır.

Tablo 3.8 Posta veya İnternet Yoluyla Perakende Satış Hacim İndeksi (% değişim 2010 =100)

YIL	OCAK	ŞUBAT	MART	NİSAN	MAYIS	HAZ.	TEM.	AĞT.	EYLÜL	EKİM	KASIM	ARA.
2015	6.9	31.7	21.8	10.1	5.4	4.2	11.6	17.9	7.3	15.6	3.9	9.4
2016	6.5	3.2	10.4	13.6	6.8	4.3	-4.9	-2.3	1.8	-1.0	7.4	-0.9
2017	0.5	6.6	9.1	9.1	9.2	14.3	23.7	22.7	19.8	23.8	31.7	22.9
2018	18.2	13.6	15.6	12.9	25.8	26.0	25.2	24.9	20.4	5.8	44.4	20.5
2019	27.7	29.8	32.8	27.0	41.4	27.0	22.8	28.2	44.9	47.8	51.6	57.0
2020	34.6	54.2	47.5	85.5	95.4	99.0	97.0	93.2	88.4			

4. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu bölümde sürecin ve süreç sonrasının etkilerinin giderilebilmesi için önerilerde bulunulacaktır. Pandemi sürecinin gerek makro ve gerekse mikro anlamda oldukça derin etkileri daha önce yapılan analizlerle ortaya konmuştur. Mevcut konjonktürde mevcut siyasal iktidar bir takım çözüm yollarını uygulamaya koymuştur. Bunlar arasında finansman kolaylıkları, işsizlik tazminatları, işten çıkarmaya karşı koruyucu tedbirler, halk sağlığını korumaya yönelik bilinçlendirici yayınlar sayılabilir. Ancak, tüm bu yapılanların optimal düzeyde soruna çözüm getirip getiremeyeceğini içinde bulunulan sürecin ilerleyen zamanları ve süreç sonrası sonuçlar gösterecektir.

Devletin ve özel sektörün almış olduğu önlemlerin asli unsurunu oluşturan şey harcama gerektirmesidir. Tablo 4.1 kamu net borç stokuna ilişkin verileri içermektedir. Tabloya göre 2019 birinci çeyreği ile 2020 yılı birinci çeyreği arasındaki GSYH oranları arasındaki fark 1,6 puandır. 2019 ikinci çeyreği ve 2020 ikinci çeyreği arasındaki fark ise 5,3 puandır. İkinci çeyrek krizin etkisinin kendisini daha ağır olarak hissettirdiği Nisan ayını içermektedir. Kamunun hemen her alandaki harcamaları artmıştır.

Tablo 4.1 Kamu Net Borç Stoku GSYIH Oranı

	KAMU NET BORÇ STOKU (I - II - III - IV)	KAMU NET BORÇ STOKU / GSYH (%) (***)
2019 Ç1	619.9	15.9
2019 Ç2	591.9	14.7
2019 Ç3	643.6	15.6
2019 Ç4	693.7	16.1
2020 Ç1	782.6	17.5
2020 Ç2	924.3	20.6

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı

Tablo 4.2 genel bütçe harcamalarını 2019 ve 2020 yılları için karşılaştırmalı olarak belirtmektedir. 17 Mart 2020 tarihini içine alan Mart ayında bir önceki yılın aynı ayına göre %15,27'lik bir artış söz konusuysen krizin en ağır darbeyi vurduğu Nisan 2020 için bir önceki yıla göre %45,94 yaklaşık %46 civarında bir artış söz konusudur. Sadece Nisan ayı için artış mutlak olarak 32.535.000.000 Türk Lirası olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 4.2 Genel Bütçe Harcamaları 2019-2020 Karşılaştırma

HARCAMA KALEMLERİ	2019		2020	
	Mar	Nis	Mar	Nis
GENEL BÜTÇE HARCAMALARI	75,620	70,819	87,171	103,354
Faiz Hariç Bütçe Giderleri	64,240	65,736	75,830	86,306
Personel Giderleri	17,219	17,944	20,757	20,997
SGK'ya Devlet Primi Giderleri	3,148	3,011	3,456	3,347
Mal ve Hizmet Alım Giderleri	4,090	6,350	5,876	5,876
Cari Transferler	33,124	33,794	39,648	51,444
1. Görev Zararları	462	475	1,202	878
2. Hazine Yardımları	17,108	22,825	18,190	39,927
3. Kar Amacı Gütmeyen Kur. Transferler	608	937	668	214
4. Hane Halkına Yapılan Transferler	437	602	492	434
5. Tarımsal Destekleme	2,427	291	4,225	724
6. Hane Halkına Yapılan Diğer Transferler	669	840	890	1,064
7. Sosyal Amaçlı Transferler	1,589	1,629	1,839	2,802
8. Yurtdışına Yapılan Transferler	196	278	136	202
9. Gelirlerden Ayrılan Paylar	9,627	5,918	12,007	5,199
Sermaye Giderleri	3,157	2,563	2,811	2,641
Sermaye Transferleri	1,950	757	1,587	695
Borç Verme	1,551	1,317	1,696	1,305
Faiz Giderleri	11,381	5,083	11,340	17,048
İç Borç Faizi	7,174	2,780	6,798	13,650
Dış Borç Faizi	3,782	2,274	4,045	2,794
İskonto ve Kısa Vadeli İşl. Ait Faiz	426	29	497	604

Devletin faiz yükünün de arttığı tablodan anlaşılmaktadır. 2019 Nisan ayında toplamda 11.381 olan rakam 2020 yılı Nisan ayında yaklaşık 6 milyar Türk Lirası artarak 17.048 olarak gerçekleşmiştir. Şu ana kadar incelenen tüm tablo ve şekiller, COVID-19

pandemisinin Türkiye ekonomisi üzerinde gerçekleştirdiği ek maliyetleri net olarak ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak 2018 Ağustosunda yaşanan döviz kuru krizinin etkisiyle %3 küçülme yaşayan ekonomi 2019 yılında %0,9 büyüme gerçekleştirebilirken planlamaların altında bir görüntü arz etmiştir. Mart ayı ortasında meydana gelen kriz ilk çeyreğin sonuna isabet etmesi sebebiyle ilk çeyrek rakamlarında çok etkili olmazken, ikinci çeyreğin başı olan Nisan ayından itibaren etkilerini çok ağır biçimde hissettirmiştir.

Türkiye ekonomisi hem arz hem de talep yönlü bir şok yaşamıştır. Gelecekte enflasyon üzerindeki etkisi emtia fiyatları tarafından belirlenecek olan krizin devlet harcamalarını uç noktalara taşıdığı da incelenen tablo ve şekillerden net biçimde anlaşılmaktadır. Gerek merkezi yönetim bütçesi üzerindeki yükü gelecekte daha da artacak olan krizin bütçe açığını artırması beklenmektedir. İşsizlik oranının artacağı da düşünülmektedir. Finans sektörünün yükü krizin gelecekte Türkiye ekonomisine bindireceği yükün artmasıyla birlikte daha da artacaktır.

COVID-19 sadece ekonomik etkileri olan bir sürecin yaşanmasına sebep olmaktan öte aynı zamanda sosyal etkileri de olan bir üst başlıktır. Ekonomi bireylerin faaliyetlerinden oluşan bir toplam kavramdır. Bu bağlamda bireylerin etkilendiği oranda ekonomi de etkilenecektir. Özellikle sağlık sektöründe yaşanan yoğun mesai süreci bireyler üzerinde bıkınlığa sebep olmakta beraber çalışılan mesai arkadaşlarının can kayıpları meslekten ayrılma isteğiyle başlayan çeşitli psikolojik deformasyonlara sebep olmaktadır. Alınan tedbirler kapsamında uygulanan sokağa çıkma yasağı evde zorunlu olarak bulunma durumunu ortaya çıkardığından hane halkının bu süreçteki davranışlarının da değişim geçirmesine sebep olmaktadır. Örneğin hane halkının sürekli kapalı bir durumda olması hane içi geçimsizliği artırabilir. Eğer hane içinde bir de işsizlik sorunu ortaya çıkmışsa durum daha da kötüleşebilir. Kişi ve toplum akıl ve ruh sağlığı süreçten negatif yönde etkilenecektir.

İktisadi faaliyetler zincirine vurduğu darbe nedeniyle yaşatmış olduğu arz yönlü şokun yanı sıra bununla birlikte ortaya çıkardığı talep yönlü şokunda asli unsurunu oluşturan COVID-19'un pandemisinin etkilerinin giderilebilmesi için düşünülen öneriler: Yatırım fonksiyonu uzun vadede yeniden düzenlenmelidir; işsizlik ödeneği, kısa çalışma ödeneği ve asgari ücret desteği gibi ödemeler devam ettirilmelidir; dijital bir çalışma hayatına yönelik işyeri tanımının yeniden yapılması ve çalışma sürelerinin yeniden

yapılandırılması gerekmektedir; sağlık ve sosyal guvenlik harcamalarında devletin onemi guz ardi edilmemelidir; farklı senaryolar içeren kısa, orta ve uzun vadeli planlamalar ve projeksiyonlar yapılmalıdır. Tüm etkin gruplardan bu konuda destek alınmalıdır; sadece süreç içerisi için değil sonrası için de planlama ve projeksiyonlar yapılmalıdır; küçük ve orta ölçekli işletmelere uygun finansman olanakları sağlanarak bu işletmelerin ayakta kalması sağlanmalıdır; dijital ortama geçiş için gerekli teknik altyapı sağlanmalıdır; sağlık bakımından alınacak tedbirler en iyi şekilde alınmalıdır; turizm sektörü için daha yatay yapılaşmanın bulunduğu yapı stoklarına sahip işletmeler teşvik edilmelidir; tüm ekonomide yapısal dönüşüm gerçekleştirilmeli ve daha yüksek katma değer üretimini sağlayacak teknolojiler hayat geçirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Adigüzel, M. (2020). Covid-19 pandemisinin Türkiye ekonomisine etkilerinin makroekonomik analizi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(37), 191-221.
- Alagöz, M., & Ceylan, O. (2015). Dünya Ticaretinde Tarife Dışı Engeller: 2008 Krizi Sonrası Yaşanan Gelişmeler. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 15(30), 59-85.
- Alpago, H., & Alpago, D. O. (2020). Korona Virüs Ve Sosyoekonomik Sonuçlar. *İbad Sosyal Bilimler Dergisi*, (8), 99-114.
- Ahmad, T, Haroon, M. B., & Hui, J. (2020). Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) Pandemic and economic impact. *Pakistan journal of medical sciences*, 36(COVID19-S4), S73.
- Ahmet, Ş. İ. T. & Telek, C. (2020). Covid-19 Pandemisinin Altın Ons Fiyatı Ve Dolar Endeksi Üzerine Etkileri. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(Covid-19 Special Issue), 1-13.
- Ataguba, J. E. (2020). COVID-19 pandemic, a war to be won: understanding its economic implications for Africa.
- Aydoğuş, İ. (2006). Küresel Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 19-52.
- Balcı, Y., & Çetin, G. (2020). Covid-19 pandemisinin Türkiye Ekonomisinde istihdam ve çalışma hayatı üzerindeki etkileri: Sorunlar ve çözüm önerileri.
- Bonaccorsi, G., Pierri, F., Cinelli, M., Flori, A., Galeazzi, A., Porcelli, F., ... & Pammolli, F. (2020). Economic and social consequences of human mobility restrictions under COVID-19. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 117(27), 15530-15535.
- Brian, D. A., & Baric, R. S. (2005). Coronavirus genome structure and replication. *Coronavirus replication and reverse genetics*, 1-30.
- Budak, F., & Korkmaz, Ş. (2020). COVID-19 pandemi sürecine yönelik genel bir değerlendirme: Türkiye örneği. *Sosyal Araştırmalar ve Yönetim Dergisi*, (1), 62-79.
- Çakaş, C. Ö. Euro Krizinin Nedenleri ve Sonuçları Üzerine Bir İnceleme. *Alanya Akademik Bakış*, 3(1), 73-84.
- Çetiner, M., & Sever, E. (2019). Dünya ekonomisi ve Türkiye'nin yeri: Tarihsel süreç, ekonomik göstergeler ve geleceğe yönelik tahminler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(2), 333-347.

- Chudik, A., Mohaddes, K., Pesaran, M. H., Raissi, M., & Rebucci, A. (2020). Economic consequences of Covid-19: A counterfactual multi-country analysis. *Center for Economic and Policy Research: Washington DC Retrieved from <https://voxeu.org/article/economic-consequences-covid-19-multi-country-analysis>*.
- Çiçen, Y. B. (2018). 2000'lerde Türkiye Ekonomisi Performansı. *Siyaset Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 6(5), 73-81.
- Eryüzlü, H. (2020). Covid-19 Ekonomik Etkileri ve Tedbirler: Türkiye'de "Helikopter Para" Uygulaması. *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 3(1), 10-19.
- Friedman, M. (1995). A monetary and fiscal framework for economic stability. In *Essential Readings in Economics* (pp. 345-365). Palgrave, London.
- Göçer, İ. (2013). Küresel ekonomik krizin etkileri: panel veri analizi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(29), 163-188.
- Gürsoy, E. 2001-2018 Yılları Arasında Türkiye'de Ekonomik Denge.
- Hossain, M. (2020). The effect of the Covid-19 on sharing economy activities. *Journal of Cleaner Production*, 280, 124782.
- ILO-Ankara, I. L. O., Ercan, H., Taymaz, E., & Yeldan, E. Kriz Ve Türkiye: Kriz Tedbirlerinin Etki Değerlendirmesi.
- IMF, A. (2011). World Economic Outlook: Tensions From the Two Speed Recovery-Unemployment, Communities and Capital Flows.
- İncekara, A. 2015 Dünya ve Türkiye Ekonomisi İktisadi Araştırmalar Vakfı S:12-29
- Karabulut, A. G. D. Ş. (2019). Journal Of Social And Humanities Sciences Research. *Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 6(48), 4670-4676.
- Karakaş, M., & Mehmet, A. D. A. K. (2013). Küreselleşen Dünya Ekonomisi ve IMF'nin Değişen Rolü. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 9(18), 157-180.
- Kibritçioglu, A. (2010). Effects of global financial crisis on Turkey. *Munich Personal RePEc*, <http://mpa.ub.unimuenchen.de/29470/>, *MPRA Paper*, (29470), 5-6.
- Kibritçioglu, A. (2011). 2006-2011 Küresel Ekonomik Krizinin Bileşenleri ve Karmaşıklığı.
- Kose, M. A., Sugawara, N., & Terrones, M. E. (2020). Global recessions.
- Lin, Q., Zhao, S., Gao, D., Lou, Y., Yang, S., Musa, S. S., ... & He, D. (2020). A conceptual model for the coronavirus disease 2019 (COVID-19) outbreak in Wuhan, China with individual reaction and governmental action. *International journal of infectious diseases*, 93, 211-216.
- McKibbin, W., & Fernando, R. (2020). The global macro economic impacts of COVID-19: Seven scenarios. *Asian Economic Papers*, 1-55.

- Nakiboğlu, A., & Işık, S. (2020). Kovid-19 salgınının ekonomi üzerindeki etkileri: Türkiye’de işletme sahipleri üzerinde bir araştırma. *Turkish Studies*, 15(4), 765-789.
- Nicola, M., Alsafi, Z., Sohrabi, C., Kerwan, A., Al-Jabir, A., Iosifidis, C., ... & Agha, R. (2020). The socio-economic implications of the corona virüs and COVID-19 pandemic: a review. *International journal of surgery*.
- Observer, O. E. C. D. (2009). Globalisation and emerging economies. Policy Brief, March.
- Oldekop, J. A., Horner, R., Hulme, D., Adhikari, R., Agarwal, B., Alford, M., ... & Zhang, Y. F. (2020). COVID-19 and the case for global development. *World Development*, 134, 105044.
- Ozili, P. K., & Arun, T. (2020). Spillover of COVID-19: impact on the Global Economy. Available at SSRN 3562570.
- Özatay, F., & Sak, G. (2020). COVID-19’un Ekonomik Sonuçlarını Yönetebilmek İçin Ne Yapılabilir?. TEPAV Politika Notu, 202005.
- Palacioğlu, T. (2013). Küresel kriz bağlamında dünyada borçlanma (Master's thesis, İstanbul Ticaret Üniversitesi).
- Peetz, D., & Genreith, H. (2011). The financial sector and the real economy. *Real-world economics review*, 57(1), 41-47.
- Schwab, K. (2010, September). The global competitiveness report 2010-2011. Geneva: World Economic Forum.
- Secretariat, O.E.C.D. (2020). COVID-19 in Latin America and the Caribbean: Regional socio-economic implications and policy priorities.
- Shrestha, N., Shad, M. Y., Ulvi, O., Khan, M. H., Karamelic-Muratovic, A., Nguyen, U. S. D., ... & Haque, U. (2020). The impact of COVID-19 on globalization. *One Health*, 100180.
- Soylu, Ö. B. (2020). Türkiye ekonomisinde COVID-19’un sektörel etkileri. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(6), 169-185.
- Sumner, A., Ortiz-Juarez, E., & Hoy, C. (2020). Precarity and the pandemic: COVID-19 and poverty incidence, intensity, and severity in developing countries (No. wp-2020-77). World Institute for Development Economic Research (UNU-WIDER).
- Şanlıoğlu, Ö. Avrupa Birliği’nin Yapısal Bir Krizi Olarak Euro Krizinin Nedenleri Ve Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2).
- Tanhan, A. (2020). COVID-19 Sürecinde Online Sesli Foto (OSF) Yöntemiyle Biyopsikososyal Manevi ve Ekonomik Meseleleri ve Genel İyi Oluş Düzeyini Ele Almak: OSF’nin Türkçeye Uyarlanması. *Electronic Turkish Studies*, 15(4).
- United Nations. Statistical Division, & United Nations. Statistical Office. (2006). Standard International Trade Classification Revision 4 (No. 34). United Nations Publications.

- UN-Desa, U. N. (2006). World Economic Situation And Prospects.
- UN-Desa, U. N. (2016). World Economic Situation And Prospects.
- Yeldan, E. (2010). Küreselleşme, Kim İçin? (Vol. 55). Yordam Kitap.
- Yeldan, E. (2016). Küreselleşme sürecinde Türkiye ekonomisi: bölüşüm, birikim ve büyüme. İletişim Yayınları.
- Yenişehirlioğlu, E.,&Salha, H. (2020). Covid 19 Pandemisinin Türkiye İç Turizmine Yansımaları: Değişen Talep Üzerine Bir Araştırma. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19(37), 355-368.
- Yeldan, E.,(2017). Döviz Piyasasında Kargaşa: Merkez Bankası Nereye? Ekonomi politik 1-2
- Yeldan, E. (2019). İşsizlik 2019 Cumhuriyet Gazetesi 25 Mart 2020
- <https://www.amerikaninsesi.com/a/tek-bir-corona-vakasinin-olmadigi-15-ulke/5658669.html> (05.01.2021)
- <https://www.china-briefing.com/news/the-us-china-trade-war-a-timeline/> (26.11.2020)
- <https://www.covid19.who.int/> (22.12.2020)
- <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2019&start=1961&view=chartN> (28.11.2020)
- <https://www.hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri> (17.11.2020)
- <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/06/24/WEOUpdateJune2020> (18.10.2020)
- <https://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2015/NEW070915A.htm?hootPostID=4c56bc538d06c6a8c42a4585e5471893> (13.11.2020)
- <https://medicine.istinye.edu.tr/tr/haberler/covid-19-hastaligina-molekuler-bakis> (18.12.2020)
- www.stata.com (27.10.2020)
- www.tcmb.gov.tr (18.10.2020)
- www.tuik.gov.tr (16.10.2020)
- <https://voxeu.org/article/economic-consequences-covid-19-multi-country-analysis> (03.01.2021)
- https://www.who.int/publications/i/item/WHO-2019-nCoV-Surveillance_Case_Definition-2020.1 (10.12.2020)